

OSMANLI İSTANBUL'UNDA GELENEKSEL EĞİTİM VE ULEMA

MEHMET İPŞİRLİ*

MEDRESE

Medrese, İslam tarihi ve coğrafyasının meydana getirip geliştirdiği ortak ve geleneksel bir eğitim kurumudur. İslam eğitim sisteminin temel kurumu olan medreseyi Osmanlılar benimsemişler, ancak diğer kurumlarda olduğu gibi medrese sisteminde de önemli değişiklikler yaparak bu sistemin gelişmesini sağlamışlardır. Böylece fiziki şartları, programı ve temsil ettiği zihniyet ile Osmanlı medresesi ortaya çıkmıştır. Medrese Osmanlı döneminde sıbyan mektebinden sonra ortaöğretim, yükseköğretim ve üniversite eğitimine tekabül eden, İslamî kimliği sebebiyle sadece Müslümanların devam ettiği bir eğitim kurumudur. Bu sistemde temel unsur ise müderristir. Her medrese genellikle bir müderrisin sorumluluğunda olup belirli sayıdaki talebesini, başta ilmi liyakat ve kabiliyeti olmak üzere bütün yönleriyle tanır, okutabildiği seviyeye kadar okutup sonra kendisinden daha üstün bir âlime tavsiye ile gönderirdi.

İstanbul Medreseleri

Osmanlı Beyliği'nde ilk medreseyi Orhan Bey 1331'de fethinden hemen sonra İznik'te kurmuş, bunu daha sonra Bursa ve Edirne'de tesis edilen medreseler takip etmiştir. Fatih'in İstanbul'u fethiyle başlayan dönem ise Osmanlı ilim ve eğitim hayatında önemli bir dönüm noktasıdır. Fatih, 1453'te fetihden hemen sonra eğitimin kesintiye uğramaması için Zeyrek kiliselerini ve Ayasofya'daki bazı keşiş odalarını eğitime tahsis etti. Ayrıca Ayasofya avlusunda bir medrese inşa edildi. II. Mehmed fetihden hemen sonra Ayasofya'yı fethin sembolü olarak camiye çevirirken burada bulunan papaz odaları da medrese olarak kullanılmaya başlanmıştı. Ayrıca Ayasofya'nın avlusuna tek katlı bir medrese inşa edilmiş, II. Bayezid zamanında üstüne bir kat daha ilave edilerek medrese iki

katlı olmuştu. Altmış akçeli en yüksek medreselerden olan Ayasofya Medresesi'nin ilk müderrisi dönemin tanınmış İslam hukuku âlimi, Fatih Sultan Mehmed'in çağının "İmam-ı Azam"ı diye taltif ettiği Molla Hüsrev olmuştur. Ondan sonra Ali Kuşçu ve birçok tanınmış âlim ve şeyhülislam özellikle bu medresede müderrislik yapmıştır. Bunlar arasında XVI. yüzyıl şeyhülislamlarından Hamid Efendi, Abdülkadir Şeyhi Efendi, Çivizade Mehmed Efendi sayılabilir.¹

Bu arada 1459'da Eyüp Medresesi tamamlanmıştır. Fatih'in Eyüp Sultan Vakfiyesi'nde bu medrese hakkında cami hariminde her nevi güzelliklerle mücehhez ve kubbelerle süslü, on altı odalı (hücreli) yüce ve değerli bir medrese bina edildiğinden bahsedilmektedir.² Burası, Dâhil derecesinde elli akçeli bir medrese idi. Tarihçi Âlî, Ayasofya'da bir medrese inşa edilerek müderrisine altmış, Eyüp'te de Dâhil seviyesinde bir medrese teşkil edilerek müderrisine elli akçe verildiğini belirtmektedir.³

Bütün bu çalışmaların ardından Fatih, kendi adıyla anılacak büyük külliye inşasını başlattı. 1471 yılında tamamlanan külliye içerisinde sekiz medreseden oluşan, Arapça "sekiz avlu" anlamına gelen Sahn-ı Seman ve bunların bir sıra gerisinde yer alan sekiz tetimme medresesi sadece Osmanlı dönemi değil, şüphesiz İslam eğitim tarihi için de yeni bir devrin başlangıcını temsil ediyordu. Bu medrese, konumu, fiziki ve mimari özellikleri, sağlanan maddi imkânları ve bilhassa müfredat programı ile mükemmel bir yükseköğretim ve araştırma kurumu idi. Sahn-ı Seman üzerine çok değerli araştırmalar yapılarak medresenin pek çok yanı aydınlatılmış olmakla birlikte⁴ özellikle eğitim programları

1 Cahid Baltacı, *XV - XVI. yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 2005, s. 752-759.

2 *Fatih Mehmed II Vakfiyeleri*, İstanbul 1938, s. 10-11.

3 Âlî Mustafa Efendi, *Künhü'l-ahbâr*, haz. M. Hüdayi Şentürk, Ankara 2005, s. 70.

4 A. Süheyl Ünver, *Fatih, Külliyesi ve Zamani İlim Hayatı*, İstanbul 1946; Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, Ankara 2005.

* İstanbul Medipol Üniversitesi

1- Fatih/Sahn-ı Seman/Akdeniz medreseleri

ile ilgili hâlâ bilinmeyen hususlar bulunmaktadır. Kurumun Marmara tarafındakilere Akdeniz medreseleri, Haliç tarafındakilere Karadeniz medreseleri denilerek denizlerle irtibatlandırılmış olması da manidardır. Her bir medresede on dokuz oda (hücre) ve bir dersane bulunmakta idi. Odalardan on beşi *dânişmend* adı verilen talebeye, diğer dört oda ise müderris, muid, ferraş ve bevva tahsis edilmişti. Sekiz medresede toplam 152 oda bulunmakta idi. Medresenin müfredat programları ile Ali Kuşçu, Molla Hüsrev ve Mahmud Paşa'nın ilgilendiği, padişahın da bizzat medreselerin mimarisi ve programları ile yakından alakadar olduğu bilinmektedir. Fatih medreselerinin inşası ile Osmanlı ilim hayatı yeni bir hüviyet ve muhteva kazanmış ve burası esas alınarak medrese dereceleri belirlenmeye başlanmış, daha sonra Süleymaniye medreseleri ile en gelişmiş hâlini almıştır. En yüksek seviyedeki bu medreselere talebe yetiştirmek üzere Sahn medreseleri paralelinde sekiz Tetimme Medresesi teşkil edilmiş, bunların da programları ve işleyiş sistemi hakkında kurallar konulmuştur. Fatih Vakfîyesi'nde müderris, muid ve talebede aranacak vasıflar ayrı ayrı ifade edilmiştir. Nitekim müderrisin vasıfları sıralanırken, sekiz medresenin (Medaris-i Semaniye) her birinde ders vermeye fevkalade yeteneği olan, akli ve naklî ilimlerde benzeri az bulunur ders verme usulünü hakkıyla bilen, topluma faydalı ilimlerin tahsili için büyük çaba sarf

etmiş, belirlenen tatil günleri dışında eğitim faaliyetlerini vakıf kurucusunun belirlediği şartlara uyararak hiç aksatmayacak kimsenin müderris olması ve mukabilinde vakıftan günlük elli akçe alması şart koşulmuştur.

Fatih'in teşkilat ve teşrifat kanunnamesinde birkaç cümle içerisinde medreseden bahsedilmekte, özellikle medresenin ismiyle ilgili olarak "Hâliyâ bina eylediğim Medaris-i âliyeye Sahn deyü isim konulmuştur." denilmektedir. Sahn-ı Seman derece itibarıyla yüksek seviyede olup müderrisleri yatay geçişle kadılığa geçmek istediklerinde beş yüz akçeli büyük şehir kadılıklarından birine geçerlerdi.⁵ Bu medreseler kuruluşundan 1924'te medreselerin kapatılmasına kadar aralıksız olarak Osmanlı Devleti'ne ve toplumuna hizmet verecek eleman yetiştirmiş ve bunların entelektüel hayatta önemli bir yeri olmuştur.

Sahn-ı Seman'ın arkasında Tetimme medreseleri yer almakta olup buradaki talebe de *suhte* (*softa*) denilir, dânişmendlerin suhtelerin derslerine yardımcı olması keyfiyeti vakfiyede "Medaris-i kebir hücüratında sakin olan müstaidin-i kiram medaris-i sagirede sakin olan talebe-i uluma talimi iltizam ederler." şeklinde ifade edilmektedir.

⁵ Fatih Sultan Mehmed, *Kânûnnâme-i Âl-i Osman*, haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 2003, s.11.

2- Fatih/Sahn-ı Seman/Karadeniz medreseleri

1530 tarihinde İstanbul'u ziyaret etmiş olan Bedreddin Gazzî, seyahatnamesinde Sahn-ı Seman medreselerinde memleketin en meşhur âlimlerinin dersler verdiğini, külliye imaretinden fukaraya, talebeye, misafirlere, gelip geçenlere hatta yerlilere erkek kadın fark etmeksizin yemek verildiğini, ortadaki büyük cami etrafında bir *mâristan* (hastane) yer aldığını, burada kantarlarla şurup, kehil ve macunların tıp ilmine göre hazırlandığını, ilaçların bulunduğunu, koyun ve çeşitli kuş etlerinin olduğunu, yataklar ve örtüler hazırlanmış olduğunu, hastaların tedavisi için en mahir tabipler ve görevlilerin hizmet ettiğini yazar. Bedreddin Gazzî'ye göre burada verilen, dağıtılan ilaçların haddi hesabı yoktur.⁶

Gelibolulu Âlî, Medaris-i Semaniye ve Sahn medreseleri ismiyle verdiği Fatih medreselerinin her birine elli akçe yevmiye ile birer müderris, dörder akçe günlük, ayrıca ekmek ve çorba ikramıyla birer muidin bulunduğunu ve her bir medresenin 15 hücrelerinde ikamet eden her bir dânişmende günde ikişer akçe ile ekmek ve çorba verildiğini zikretmektedir. Tetimmelerde kalan talebeye (*suhtegân*) de aylık on iki akçe şem-bahâ (mum akçesi) ve imarettten yemek imkânı sağlanmıştır. Tanınmış bütün İstanbul ulemasının hemen hepsi kariyerinin bir döneminde kısa veya uzun süre mutlaka Fatih medreselerinden birinde müderrislik yapmıştır. Birçok âlimin İstanbul kadılığı,

Anadolu ve Rumeli kazaskerliği yaptıktan sonra Sahn müderrisliğini tercih ettikleri görülmektedir.

Fatih'in vezirlerinden Mahmud Paşa, Davud Paşa, Rum Mehmed Paşa, Murad Paşa da İstanbul'da bugün kendi adlarıyla anılan semtlerde birer medrese inşa ettirmişlerdir.⁷

Fatih'in oğlu II. Bayezid, biri Amasya (1481-1486), diğeri Edirne (1484-1488), üçüncüsü de İstanbul'da (1501-1505) kendi adıyla anılan semtte inşa ettirdiği üç önemli külliye içerisinde mükemmel medreseler kurmakla eğitim ve kültüre ne kadar çok önem verdiğini göstermiştir. II. Bayezid, Bizans dönemi İstanbul'unun önemli bir mekânı olan Beyazıt Meydanı'na inşa etmiş olduğu külliyesi ile eğitim ve kültüre önemli katkı sağlarken diğer taraftan da buraya Türk ve İslam karakterini kazandırmıştır. İstanbul Beyazıt Medresesi kuruluş itibarıyla ellili medrese idi ve vakfiyesinde burada müderrislik görevi şeyhülislamlara şart koşulmuştu. Bu görev dönemin şeyhülislamı Zebilli Ali Efendi (ö. 1526) ile başlamıştır. Daha sonraki şeyhülislamlar Kemalpaşazade, Sadi Efendi, Çivizade Muhyiddin Efendi, Abdülkadir Efendi, Fenarîzade ve Ebussuud Efendi ile bunları takiben diğer şeyhülislamlar sırasıyla Beyazıt Medresesi'nde müderrislik yapmışlardır.

Ancak şeyhülislamların ağır ve yoğun iş yükü ve sorumlulukları sebebiyle fiilen ders vermeleri bir süre

6 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İltimaz Teşkilatı*, Ankara 1965, s. 6.

7 Baltacı, *Medreseler*, s. 404, 545, 601, 575.

3- Ayasofya Medresesi öğrencileri

sonra mümkün olamayınca derslerin bir vekil vasıtasıyla yürütülmesi yoluna gidilerek ders vekâleti⁸ ihdas edilmiştir.

Sahn-ı Seman'dan tam bir asır sonra Kanunî Sultan Süleyman tarafından inşa edilen Süleymaniye Külliyesi (1551-1557), özellikle Haliç tarafında yer alan Medrese-i Evvel, Sâni; Marmara tarafında yer alan Sâlis ve Râbi' isimleriyle dört medrese, bir tıp medresesi ve darüşşifa ile darülhadisten oluşmaktadır. Gerek fiziki ve mimari estetiği, gerekse mali imkân ve programlarıyla bu medreseler Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitimde

varılan en yüksek noktayı temsil ediyordu. Büyük münşi Celalzade Mustafa Çelebi'nin kaleminden çıktığı kabul edilen külliye vakfiyesi içerisinde medreselerin işleyişine, müderrislere, talebelere, kütüphane ve kitaplara hususi pasajlar ayrılmıştır.⁹

Sonuçta, medrese inşası hususunda İstanbul'un müstesna bir konumu vardı.¹⁰ Fetihden XX. yüzyıl

⁸ Daha geniş bilgi için bkz. M. İpşirli, "Ders Vekâleti", *DİA*, IX, 183-184.

⁹ Kemal Edib Kürkçüoğlu (haz.), *Süleymaniye Vakfiyesi*, Ankara 1962; Yasin Yılmaz (haz.), *Kanuni Vakfiyesi, Süleymaniye Külliyesi*, Ankara 2008.

¹⁰ Bazı medreseler kaynaklarda farklı isimlerle geçmekte, bu durum da araştırmacıyı bazen farklı medreseler olduğu yanılgısına düşürmektedir. Mesela Sahn-ı Seman için "Medaris-i Semaniye" ve "Fatih medreseleri" denildiği gibi Bursa Hüdavendigâr

4- Beyazıt Medresesi (İBB, Encümen Arşivi)

başlarına kadar İstanbul'da yüzlerce medrese tesis edilmiştir. Kanunî'nin saltanatında sadece İstanbul'da inşa edilen medrese sayısı 38'dir.¹¹ XVI. yüzyıl sonlarında İstanbul'da 150 civarında medresenin varlığı tespit edilmektedir. XVII. yüzyıl ortalarında sadece suriçi İstanbul'da 122 medrese vardır.¹² Hezarfen Hüseyin Çelebi 1675'te İstanbul'da *hâric*, *dâhil* ve *mahreç* derecelerinde olmak üzere 126 medrese bulunduğunu zikreder.¹³ 1869'da düzenlenen bir listeye göre İstanbul'da kullanılabilir medrese sayısı 166'dır.¹⁴ İstanbul'da XX. yüzyıl başlarında tespit edilmiş 185 medrese bulunmakta idi.¹⁵ Bu rakama kazasker ruznamçelerinde rastlanan yüzlerce "dersiye" dâhil değildir. Bilindiği kadarıyla dersiye, müstakil bir

Medresesi için de "Kaplıca" veya "Çegirge Medresesi" denilmektedir. Buna benzer onlarca örnek bulunmaktadır.

11 M. İpşirli, "Scholarship and Intellectual Life in the Reign of Süleyman The Magnificent", *The Ottoman Empire in the Reign of Süleyman the Magnificent*, ed. Tülay Duran, İstanbul 1988, c. 2, s. 57-58.

12 M. K. Özergin, "Eski Bir Ruzname'ye Göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri", *TED*, 1974, sy. 4-5, s. 268.

13 Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-beyan fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlçürel, Ankara 1998, s. 52.

14 M. S. Kütükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *TED*, 1977, sy. 7-8, s. 277-395.

15 M. S. Kütükoğlu, *XXAsra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara 2000, s. IX-XIV, 4.

medrese olmayıp cami, medrese, dergâh gibi belirli mekânlarda belirli dersin, özelliklerine vâkıf bir âlim tarafından vakfiyede belirlenmiş ücret karşılığında verilmesi idi. Bunun için muayyen bir gelir tahsisi gerekmektedir. Bu özellikleriyle bunun medrese sayılması mümkün değildir.¹⁶ İstanbul medreselerinin büyük çoğunluğu suriçinde idi, özellikle de Divanyolu, Beyazıt, Fatih-Çarşamba arası büyük medrese yoğunluğuna sahipti. Buna uygun olarak suriçinde oldukça seviyeli ilmî bir muhit oluşmuştu.

Dânişmend

"Bilgili, ilim sahibi" anlamına gelen Farsça bir kelime olan *dânişmend* genellikle Sahn-ı Seman (Fatih) ve Süleymaniye medreseleri talebesi için kullanılırdı. Bunlar medresede oda sahibi idiler ve mali durumu iyi olanların, hizmetlerini görmek üzere yanlarına çömez alma yetkileri de vardı. Fatih Külliyesi'ne ait muhasebe defterinde dânişmend yerine "talebe" kelimesinin yer alması, bu iki kelimenin o dönemlerde eş anlamlı olarak kullanıldığını göstermektedir. Dânişmendlerin statüleri, genellikle okudukları medreseleri de içine alan vakfiyelerde belirlenmiştir. Fatih Vakfiyesi'ne göre Sahn-ı

16 M. C. Baysun, "Osmanlı Devri Medreseleri", *İA*, VIII, 74.

5- Yavuz Sultan Selim Medresesi (İBB, Encümen Arşivi)

Seman medreselerinin her birinde on beş dânişmend bulunuyor ve kendilerine ikişer akçe yevmiye ile imaretten ekmek ve çorba veriliyordu. Aynı şekilde Süleymaniye Vakfiyesi'nde, her medresede derslerinde başarılı on beş öğrencinin dânişmend olması ve bunlara vakıftan ikişer akçe yevmiye ödenmesi şart koşulmuştu. Tıp medresesinde ise tıp tahsili için kabiliyeti olan sekiz dânişmendin okuması öngörülmüştü. Dânişmendlere ortaöğretim seviyesindeki talebelere ders verme yetkisi de tanınmıştı. Böylece kendileri bir taraftan müderrislerden ders alırken, bir taraftan da ders vermek suretiyle öğretim kabiliyetlerini geliştirmiş oluyorlardı.

Özellikle XVI. yüzyıldan itibaren medrese mezunu dânişmendlerin çoğalması ve ulema çocuklarına liyakata bakılmaksızın öncelik tanınması büyük huzursuzluk doğurmuştu. Nitekim Kanunî Sultan Süleyman döneminde bu konuyu topluca padişaha arz eden dânişmendler bunun bir nizama bağlanmasını istemişlerdi. Kanunî de bu işi devrin Rumeli Kazaskeri Ebussuud Efendi'ye havale etmiş ve onun yaptığı düzenlemeler uzun süre uygulanmıştı.

Medrese Mezunları ve Müderrislik İmtihanları

İlk dönemlerde medrese mezunları, müderris olmada da bir problemle karşılaşmıyorlardı. Fakat

XVI. yüzyıldan itibaren mezun sayısı artınca mevcut medrese müderrislikleri yetmemeye başladı. Tanınmış medreselerde müderrislik kadrosu açıldığında bu göreve birden fazla talip çıkması durumunda bunlar arasında imtihan yapılırdı. Bu imtihanda adaylardan bir konuyu değerlendiren bir risale yazmaları istenirdi. Bu durum bilhassa İstanbul'da büyük medreselerde yaşanmakta idi. İmtihanlar çok defa büyük camilerden birinde Rumeli ve Anadolu kazaskerinin de iştirakıyla halka açık olarak gerçekleşirdi. 1528'de Fatih medreselerinden birinin müderrisliği boşalınca Sahn payesiyle Edirne Darülhadisî müderrisi Kılıççızade İshak Çelebi (ö. 1537), Edirne Üç Şerefeli müderrisi Çivizade Muhyiddin Mehmed ve Bursa Sultaniye müderrisi İsrafilzade Fahreddin efendiler imtihana başvurmuşlardı. Rumeli Kazaskeri Fenarîzade Muhyiddin ve Anadolu Kazaskeri Kadirî efendiler huzurunda Ayasofya Camii'nde yapılan imtihanda cevapları ihtiva eden risaleler değerlendirilmiş, ayrıca adaylar arasında cevaplarla ilgili tartışma da düzenlenmişti.¹⁷

Kılıççızade'nin, Sahn-ı Seman müderrisliği için *el-Mevakıftan* Arapça olarak hazırladığı bu metin daha sonra

¹⁷ Nev'îzâde Atâî, *Hadâiku'l-hakâik fî tekmileti's-Şekâik: Zeyl-i Şekâik*, haz. A. Özcan, İstanbul 1989, s. 134.

6- Süleymaniye Medresesi ve Sıbyan Mektebi (sol başta iki kubbeli)

Risâle-i imtihâniyye adıyla meşhur olmuştur; İstanbul kütüphanelerinde birçok nüshası bulunmaktadır.¹⁸ Müderris Kara Abdurrahman Efendi 40 akçe ile İstanbul'da Efdalzade Medresesi'ne talip olmuş, müracaat eden müderrisler arasında yapılan imtihanı kazanarak 950'de (1543-1544) bu medreseye tayin olunmuştur.¹⁹ İmtihanda risale yazma son dönemlere kadar devam etmiştir. Son örneklerinden biri Hüsrev Hoca'nın (ö. 1953) ruûs imtihanında yazdığı risaledir.

Öte yandan bazı Osmanlı kaynaklarında medrese mezunlarının İstanbul'da müderrislik için imtihana nasıl girdiği ve onlara hangi derslerden sorular sorulduğu hakkında dikkat çekici bilgiler vardır. XVIII. yüzyılın son çeyreğine ait bir kaynakta Şeyhülislam Dürrîzade Mehmed Arif Efendi'nin müderrislik imtihanı yapmak için padişah tarafından görevlendirildiği, İstanbul'da cuma günü başlayan imtihana 199 kişinin katıldığı, imtihan heyetinin bunları üç kısma ayırdığı, *el-Mutavvel*'den bir konunun ders olarak tayin edildiği, bir hafta süren imtihanın tamamlanmasından sonra mevalizadeler dâhil altmış dört kişinin seçildiği ve bunların dersiyelere dağıtıldığı belirtilir.²⁰ Yine aynı kaynakta (s. 123-124) silsile hâlindeki

müderris tayinleriyle ilgili kayıtlara rastlanır.

Dânişmendler içinden temayüz edenlerin bürokraside görev yapmaları da mümkündü. Nitekim Celalzade Mustafa Çelebi henüz Sahn-ı Seman'da dânişmend iken Veziriazam Pîrî Mehmed Paşa'nın dikkatini çekerek onun divan kâtibi olmuştu. Osmanlı toplumunda reayadan bir kimse medrese tahsili görerek dânişmend olunca reaya olmaktan kurtulup imtiyazlı bir sınıf olan askerî zümreye girer, ancak ailesi reaya olarak kalırdı.²¹

İstanbul medreselerinde eğitimini tamamlayan mezunlar Anadolu, Rumeli ve Arabistan'dan oluşan Osmanlı coğrafyasında eğitim, yargı ve dinî hizmetleri ifa ederler, ayrıca defterdarlık, nişancılık gibi bürokratik görevlerle, özellikle Müslüman ülkelerde elçilik gibi hizmetlerde bulunurlardı.

Medreselerin Gelir Kaynakları

Süleymaniye Külliyesi'nin vakfiyesi iki kere yayınlanmış olup²² giriş kısmından sonra Kanunî'nin tuğrası ve altında

¹⁸ Hamdi Savaş, "İshak Çelebi, Kılıççızâde", *DİA*, XXII, 528.

¹⁹ Baltacı, *Medreseler*, s. 757.

²⁰ F. Emecen (haz.), *Taylesanizâde Hâfız Abdullah Efendi Tarihi: İstanbul'un Uzun Dört Yılı: 1785-1789*, İstanbul 2003, s. 112-114.

²¹ *Kanunnâme*, Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 1004, vr. 79; *Süleymaniye Vakfiyesi*, Ankara 1957, s. 74-85, 87; Lutfî Paşa, *Âsafnâme*, haz. M. Kütükoğlu, İstanbul 1991, s. 41; Cevdet Paşa, *Târih*, İstanbul 1309, c. 1, s. 109 vd.; Ahmed Refik [Altınay], *Onuncu Asrı Hierîde İstanbul Hayatı*, (İstanbul 1332), Ankara 1987, s. 51-52; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, tür. yer.; M. İpşirli, "Dânişmend", *DİA*, VIII, 464-465.

²² K. Edip Kürkçüoğlu ve daha sonra Yasin Yılmaz.

ise Rumeli Kazaskeri Hamid Efendi'nin (ö. 985/1577) imzalı tasdiki bulunmaktadır. Vakfiyenin giriş kısmında hayır hasenatla ilgili ayetler ve hadislere yer verilmiş, sonra vakfedilen onlarca mülkler, köyler (akarat-ı mevkufe) tek tek zikredilmiştir. Vakfiye metninde toplam 217 köy, otuz dört mezra, iki ada -Gökçeada ve Semadirek- üç mahalle, yedi değirmen, iki dalyan, iki iskele, altı köy mahsulü, iki çiftlik, bir çayırılık, üç hisse vakfedildiği bilgisi verilmiştir. Vakfiyelerden anlaşıldığına göre Fatih Külliyesi'nin gelir kaynaklarını büyük ölçüde dükkân, han, hamam, evler değirmenler vs.nin kira gelirleri teşkil ederken, Süleymaniye Külliyesi'nin gelir kaynaklarının ağırlıklı olarak zirai topraklar ve onların mahsulleri teşkil ediyor olması dikkati çekmektedir. Vakfiyenin sonunda da Süleymaniye'de okutulan ve okunan kitapların listesi yer almaktadır.

Süleymaniye Külliyesi'nin 1585-1586 yıllarına ait 9.039.602 akçe tutan toplam gelirleri arasında medrese görevlilerinin yıllık toplam ödenekleri 259.200 akçe tutmaktadır.²³ Küçük ve mütevazı ölçekteki medreselerde bu miktarların çok daha düşük olduğu görülmektedir.²⁴

Daha sonraları devlet, her vesile ile yeni medreseler

teşkiline çalışmıştır. Nitekim 1675'teki sünnet düğününde tamamen boşalmış olan Galatasaray ve İbrahim Paşa Sarayı medrese hâline getirilerek buralara münasip müderrisler tayin edilmiştir.²⁵

İcazetnameler

Medrese eğitiminin yüzyıllar boyunca yerleşmiş bazı özellikleri vardı. Bu sistemde temel unsur müderristi. Bir beyitte şöyle denilmektedir:

İptidâ her ilmin ehlini bul, arayıp Rum u Şâm
Ba'dehû eyle telemmüz cidden cehd et subh u şâm
Bu durum icazetnamelerde açık olarak görülmektedir. Burada müderrisin hangi medresede okuduğu değil, hangi hocalara ve ona bağlı olarak hangi geleneğe mensup olduğuna zincirleme olarak vurgu yapılmaktadır. Bu, İslam dünyasının Gazzalî, Fahreddin Razî, Sadeddin Taftazanî, Seyyid Şerif Cürcanî gibi tanınmış üstatlarına, hatta bazen dört halifeye ve Hz. Peygamber'e kadar uzanan bir silsile teşkil ederdi.²⁶

İcazetnameler tarihî seyir içerisinde bazı farklılıklar ihtiva etmekle birlikte bazı kısımlardan oluşurdu. Besmele, Allah'a hamd ü sena, Hz. Peygamber'e salat u selamdan sonra ilmin ve ilim tahsilinin önemi üzerinde durulur, sonra talebenin ve hocanın isminden, hoca

²³ Ö. L. Barkan, "Süleymaniye Camii ve İmaret Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu", *VD*, 1971, sy. 9, s. 109-161, bilhassa s. 125, 133.

²⁴ Bkz. Ö. L. Barkan, E. H. Ayverdi (haz.), *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihi*, İstanbul 1970, tür. yer.

²⁵ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, haz. A. Özcan, Ankara 1995, s. 68.

²⁶ Örnekler için bkz. Cemil Akpınar, "İcazet", *DİA*, XXI, 395-400.

7- Sultanahmet Medresesi

silsilesinden, okutulan kitaplardan bahsedilir, icazet alan talebeye ders verme yetkisinin verilmesi gibi hususlardan sonra hocanın imzası, mührü vesaire yer alırdı. İcazetnamenin temel vasfı resmî ve kurumsal olmayıp tamamen şahsi olması idi.²⁷ İstanbul'da medrese eğitimi belirli ilim dallarının belirli süreler içerisinde tamamlanması ile olup buna *tekmil-i nüisah (ikmal-i nüisah)* denilirdi. Bu tahsil bazı özel hâllerde medrese dışında da tamamlanabilirdi. Ancak, genel olarak Razî ekolünün Osmanlı ilim hayatı ve medrese eğitim sisteminde Molla Fenarî, Molla Yegân, Hızır Bey ve sonraki bilginler ile devam eden etkisi büyük idi.²⁸ Bu eğitim sadece İstanbul ile hatta Osmanlı ülkesi ile sınırlı olmayıp Darülislem²⁹ olarak bilinen İslam coğrafyasında medrese eğitiminin serbestçe alınması bir gelenektir. İlim tahsili için seyahatin kutsallığı özellikle hadislerde vurgulanmış, uygulamada ise ilim taliplerinin tükenmek bilmeyen bir gayret ile devamlı olarak şehirden şehire, medreseden medreseye gitmeleri yerleşmiş bir gelenek olmuştur.

²⁷ Akpınar, "İcazet", XXI, 398.

²⁸ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 76-77.

²⁹ Ülke kavramı için bkz. Ahmet Özel, *İslam Hukukunda Ülke Kavramı, Dârülslem-Dârülharb*, İstanbul 1991.

Ancak bu seyahatlerde esas arananın medrese olmayıp hoca olduğu da bir gerçektir.

Dersler ve Konular

Geniş mali imkânlarla ve zengin bir programa sahip İstanbul medreseleri programında yer alan konular ve dersleri, akli ve naklî, dinî ve din dışı ilimler, yüksek ilimler ve alet dersleri, doğrudan ve dolaylı olarak programda okutulan dersler olmak üzere çeşitli bakımlardan sınıflandırmak mümkündür. Bütün bu ilimlerin okutulması İslamî bir anlayış ve zihniyet içerisinde olurdu. Böylece medreseler sadece Müslüman zümreye eğitim imkânı sağlardı. Medresede okutulan ilimler, esas itibarıyla cüziyyat denilen, hesap, hendese, hey'et ve hikmet dersleri; alet ilimleri (*ulûm-ı âliye*) kabul edilen belagat (maânî, bedîi, beyan), mantık, Kelam, Arap sarf ve nahvi, dil ve edebiyatı dersleri; yüksek dersler (*ulûm-ı âliye*) denilen tefsir, hadis ve fıkıh derslerinden oluşmakta idi. Medreselerde derslerde belirli kitaplar takip edilirdi. Ders kitaplarının hemen tamamı Arapça idi. Ancak eğitim dili Türkçe, eğitim metodu ise genelde takrir ve müzakere tarzında idi. Medrese ve bütünüyle Osmanlı bilim hayatı kendine has zengin bir terminolojiye sahiptir. Bu; medrese

8- Bir müdrerrisin ders okutması (Taeschner)

teşkilatı, eğitim görevlileri, tayin ve azilleri, medrese yönetim ve denetimi, eğitim dereceleri, okunan dersler ve takip edilen kitaplar çerçevesinde oluşmuş bir terimler topluluğudur. Bu aynı zamanda Türk eğitim tarihi için zengin bir mirastır. Bunlar arasında yaygın olarak bilinenler yanında oldukça teknik seviyede kalmış olanlar da vardır.

İstanbul medreseleri ve onu takiben bilhassa Balkan şehirlerinde görülen başlıca dersler ve en çok takip edilen ders kitapları zengin bir liste oluşturmaktadır. Bunlardan en çok takip edilenler arasında; tefsirde Kadı Beyzavî, *Envârü't-tenzîl ve Esrârü't-te'vîl* (Beyzavî tefsiri); Mahmud Zemahşerî (ö. 538/1144), *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl* (kısaca *el-Keşşâf*) tefsirleri; hadiste *Sahîh-i Buhârî*, *Sahîh-i Müslim*, *eş-Şifâ*; fıkıhta *Hidâye*, *Vikâye*, *Mülteka'l-ebhur*; kelimada *Hâşiye-i Tecrîd*, *Şerhu Mevâkıf*; mantıkta Furfuriyus'un (Porphyrios) *Îsâgûcî'si* (*Eisagoge*) üzerine yazılmış *Şerhu Îsâgûcî*; Ali b. Ömer el-Kazvinî'nin

(ö. 675/1277) *eş-Şemsiyye* adlı eserine Necmeddin Ömer el-Kâtibî tarafından yazılan *Şerh-i Şemsiyye* eserleri başlıcaları idi.

Böylece müdrerris, Gazzalî, Nesefî, el-Îcî, Sadeddin Taftazanî, Seyyid Şerif Cürcanî, Kadı Beyzavî, Zemahşerî ve Razî gibi İslam dünyasının büyük üstatlarının klasik metinler hâline gelmiş olan Arapça kitapları takrir edilir, *mübâhase* denilen tartışma ise Türkçe yapılırdı.

İlk Osmanlı medreselerinde ders veren âlimler çoğunlukla tahsillerini Arap dünyasında tamamlamış olduklarından medresede sadece Arapça eserler takip edilmekle kalmayıp âlimlerin bu dilin konuşulması hatta yazılmasında bile başarılı oldukları düşünülebilir. İstanbul'un fethinden sonra medreselerde müdrerrislik yapan Molla Hüsrev, Hızır Bey, Ali Kuşçu ve Hocazade gibi müdrerrisler Arapça eserler yazmış, Arapça takrir yapabilecek âlimlerdi. Daha sonra tahsil ve tedris için seyahat ve büyük merkezleri ziyaret önemli ölçüde azalmıştı. Böylece ağırlıklı olarak dersler Türkçe takrir

9- Fatih, Sarayhanede Ebu'l-Fazl Medresesi (İBB, Encümen Arşivi)

edilir olmuştu. Medrese ders kitapları İslam dünyasında meşhur, üzerlerine pek çok şerh ve haşiyelerin yazıldığı kitaplardı. Bunlar genellikle Osmanlı öncesi dönemde yazılmış eserler olmakla birlikte, içlerinde Molla Fenarî'nin *Fusûlü'l-bedâyi'*, Molla Hüsrev'in *Dürer ve Gurer'i*, ayrıca *Mirkâtü'l-vusûl* ile bunun şerhi *Mir'âtü'l-usûl'ü*, Molla Güranî'nin *Gayetü'l-emânî* ve Ebussuud'un *İrşâdu aklı's-selâm* tefsirleri, Birgivî'nin nahvden *Avâmil ve İzhâr* kitapları, İbrahim Halebî'nin *Mülteka'l-ebhur'u* gibi Osmanlı âlimleri tarafından yazılanları da vardı. Bunlardan ayrı olarak Osmanlı âlimleri tarafından önceki eserlere yazılan şerh ve haşiyeler de doğrudan ders kitabı veya yardımcı kitap olarak medreselerde takip edilirdi.

XVII-XVIII. yüzyıllarda medreselerde okutulan konular ve derslerle ilgili nesir ve nazım müfredat programlarının yazıldığı bilinmektedir. İshak Tokadî'nin (ö. 1688) *Manzûme-i Tertib-i Ulûm'u*, Saçaklızade Muhammed Mar'âşî'nin (ö. 1732) çok kapsamlı ve sistemli Arapça *Tertibü'l-ulûm'u*, Müderris Ali Uşşakî'nin (ö. 1786) *Kasîde fi'l-kütübü'l-meşhûre fi'l-ulûm'u* bir heyet tarafından Fransa'nın medreseler hakkındaki bir sorusu üzerine hazırlanan *Kevâkib-i Seb'a* ve nihayet Erzurumlu İbrahim Hakkî'nin (d. 1703-ö. 1780) *Tertib-i Ulûm* adlı

eserleri bu hususta aydınlatıcıdır.³⁰ 1728-1741 yılları arasında İstanbul'da Fransız büyükelçisi olan Marquis de Villeneuve, Bâbîâlî'ye resmen müracaat ederek hükûmeti adına medrese eğitimi ve mahiyeti hakkında bilgi istemiş, Reisülküttab Mustafa Efendi'nin başkanlığında bir heyet medrese müfredat programı ve eğitim metotları hakkında iki bölümden oluşan *Kevâkib-i Seb'a* adıyla bir eser hazırlayıp büyükelçiye vermiştir.³¹ *Kevâkib-i Seb'a*'da Osmanlı medreselerinde, sınıfın değil dersin geçildiği; her dersin başlangıç (*iktisâr*), orta (*iktisâd*), ileri (*istiksâ*) seviyelerinde ele alınıp böylece her ders için en az üç kitabın takip edildiği belirtilmekte; talebin derse hazırlanması, dersin işleniş tarzı, hoca-talebe münasebetleri hakkında önemli bilgiler verilmektedir.³²

XVI. yüzyıl başlarında Taşköprülüzade, XVII. yüzyılda Kâtib Çelebi (ö. 1658), daha sonraları Şeyhülislam Feyzullah Efendi (ö. 1703), Bursalı İsmail Hakkı Efendi (ö. 1725); Abdullah el-Ahıskavî (ö. 1803)

30 Ö. Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, Ankara 2001, s. 21-46.

31 Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, s. 21-46.

32 C. İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul 1997, c. 1, s. 69-77; Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, s. 39.

10- Fatih, Saraçhane'deki Ebu'l-Fazl Medresesi (İBB, Encümen Arşivi)

ve nihayet XIX. yüzyılda Cevdet Paşa (ö. 1895) medrese programları hakkında önemli bilgiler vermektedir.³³ Nitekim Taşköprülüzade 1524-1545 arasında en aşağı 60 akçeli medreseden en yüksek medreseye kadar muhtelif medreselerde kelimadan *Hâşiye-i Tecrîd* ve *Şerh-i Mevâkıfı*; fıkıhtan *Şerh-i Ferâiz*, *Sadru's-şer'â* ve *Hidâye*'yi; usul-i fıkıhtan, *Tavzîh* ve *Telvîh*'i; hadisten *Mesâbih* ve *Meşârik*'i, *Buharî*'yi; tefsirden *Beyzâvî Tefsiri*'ni; belagattan *Mutavvel* ve *Şerh-i Miiftâh*'i takip ettiğini otobiyografisinde belirtmektedir.³⁴

XV-XVI. yüzyıllarda felsefi konular, matematik, mühendislik ve tıp gibi teknik konular Osmanlı medrese programında etkili bir şekilde yer almakta ve okutulmakta iken, bu konu ve derslerin medreselerden tedricen neden ve nasıl çekildiği ve neden bunlara rağbet edilmez hâle geldiği üzerinde çok durulan bir tartışma konusudur. Taşköprülüzade daha 1540'larda medresede tartışmalı kelim ve matematik bahislerinin ulema arasında

önemini yitirmesinden, ilim seviyesinin düşmesinden şikâyet etmektedir.³⁵ Ancak kelim ve felsefe bahislerinin Kâtib Çelebi'nin *Mizanü'l-hak* adlı eserinde belirttiği şekilde terk edildiği ifadesinin gerçekte bağdaşmadığı görülmektedir. İstanbul'da Kadızadeliler ve Sivasîler arasındaki yersiz ve talihsiz tartışmaları bizzat yaşamış olan Kâtib Çelebi muhtemelen bunun da tesiri ile artık seviyeli, faydalı kelim ve felsefe tartışmalarının yerini kendi zamanında lüzumsuz zıtlama ve inatlaşmaların aldığını belirtmek istemektedir. Kâtib Çelebi medreselerde matematik derslerinin de artık eskisi gibi okutulmadığını belirtip matematik okumamış bir kadı efendiye eni, boyu, yüksekliği ikişer arşın olan bir kuyu ile dörder arşın olan kuyunun birbirine nispetini sorduğunu yanlış olarak iki katı cevabını aldığını, aynı soruyu matematik bilen kadıya sorduğunda doğru olarak sekiz katı cevabını aldığını söylüyor ve medreselerde fıkhi meseleler için lüzumlu olan matematik ve hesap derslerinin okutulması hususunu anlatmak istiyordu.³⁶

³³ İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, c. 1, s. 97-106.

³⁴ Mecdî, *Şekâik Tercümesi*, haz. A. Özcan, İstanbul 1989, s. 525-526; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 41; M. Hızlı, *Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, Bursa 1997, s. 146-147.

³⁵ Halil İnalık, *Osmanlı İmparatorluğu: Klâsik Çağ: 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2005, s. 187.

³⁶ Kâtib Çelebi, *Mizanü'l-hak fî ihtiyârî'l-ehak*, haz. O. Şaik Gökyay, İstanbul, ts.

11- Osmanlı medrese talebeleri kırdâ (TSMK, I. Ahmed Albümü)

Medrese ders programı içerisinde tarih, coğrafya, Türk edebiyatı, Fars edebiyatı yer almadığı hâlde bilhassa İstanbul medreselerinden yetişen ve daha sonra yıllarca müderrislik yapan birçok âlimin mükemmel tarih kitapları yazdıkları, değerli şiirler içeren Türkçe divan sahibi oldukları görülmektedir. Medresede tefsir, hadis, kelim gibi temel derslerin bahisleri tarih bilmeyi ve müderris tarafından açıklamalar yapmayı gerektirmekte idi. Ayrıca müderrislerin mensup olduğu ilmî muhitte tarih sohbet ve tartışmaları en çok zevk alınan konular idi.

Ahmed Cevdet Paşa, XIX. yüzyılın ikinci yarısında medrese eğitiminin şekli, uygulaması, hakkında hatırat olarak bilgi vermektedir. Buradan

öğrendiğimize göre, birçok talebe medrese odalarında kalmayıp “neharî” olarak medrese derslerine devam ediyor, ayrıca hafta sonu tatillerinde geceleri sıklıkla ilmî toplantılar yapıyorlardı. Cevdet Paşa, bayram tatili hariç bazı hocaların derse devam ettiğini; talebelerin kanaatkâr ve perhizkâr bir hayat yaşadığını, çok mahdut bir gelire sahip olduğunu anlatmaktadır.³⁷

Medreselerin Dereceleri

İstanbul’da medreselerinde dereceleri göstermek üzere birbirinden ayrı gibi görünen aslında birbiriyle bağlantılı olan üç ayrı usulün kullanıldığı bilinmektedir. Bunlar *Hâşiye-i Tecrîd*, *Miftâh*, *Telvîh* medreseleri şeklinde kitap adlarına göre; 20’li, 30’lu, 40’lı, 50’li, 60’lı şeklinde müderrisine ödenen günlük ücretlere göre ve nihayet Fatih ve Süleymaniye medreseleri esas alınarak Hâric, Dâhil, Sahn, Altmışlı, Süleymaniye, Darülhadis şeklinde dereceler olarak belirlenmiştir. XVII. asır sonlarından itibaren giderek, iki Hâric, iki Dâhil, iki Sahn, iki Altmışlı, üç Süleymaniye ve bir Darülhadis medreseleri olmak üzere İbtida-i Hâric, Hareket-i Hâric; İbtida-i Dâhil, Hareket-i Dâhil; Mûsıla-i Sahn, Sahn-ı Seman; İbtidâ-i Altmışlı, Hareket-i Altmışlı; Mûsıla-i Süleymaniye, Süleymaniye, Hâmise-i Süleymaniye, Darülhadis-i Süleymaniye dereceleri oluştu.³⁸ Bu sistem imparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir. Osmanlı medrese sisteminde özellikle XVI. asır ortalarından itibaren kendi içinde çeşitli hareketliliğin yaşandığı izlenmektedir. Bunlar

a) Medrese, kadılık ve müftülük derecelerinin birbirine uyumu sağlanarak çok sıklıkla müderrislikten kadılığa, bazen de kadılıktan müderrisliğe geçişin olduğu görülmektedir. Burada yerleşmiş bir teamül vardı.³⁹

b) İstanbul’da medrese derecelerinin çok sık olmasa da değiştiği görülmektedir. Mesela, 1548’de Şehzade Medresesi elli akçelik iken altmış akçeliye; 1623’te Hâric seviyesinde olan Mehmet Paşa Medresesi Dâhil derecesine yükseltilmiş; Dâhil derecesinde olan Soğukkuyu Medresesi Hâric derecesine düşürülmüştür.

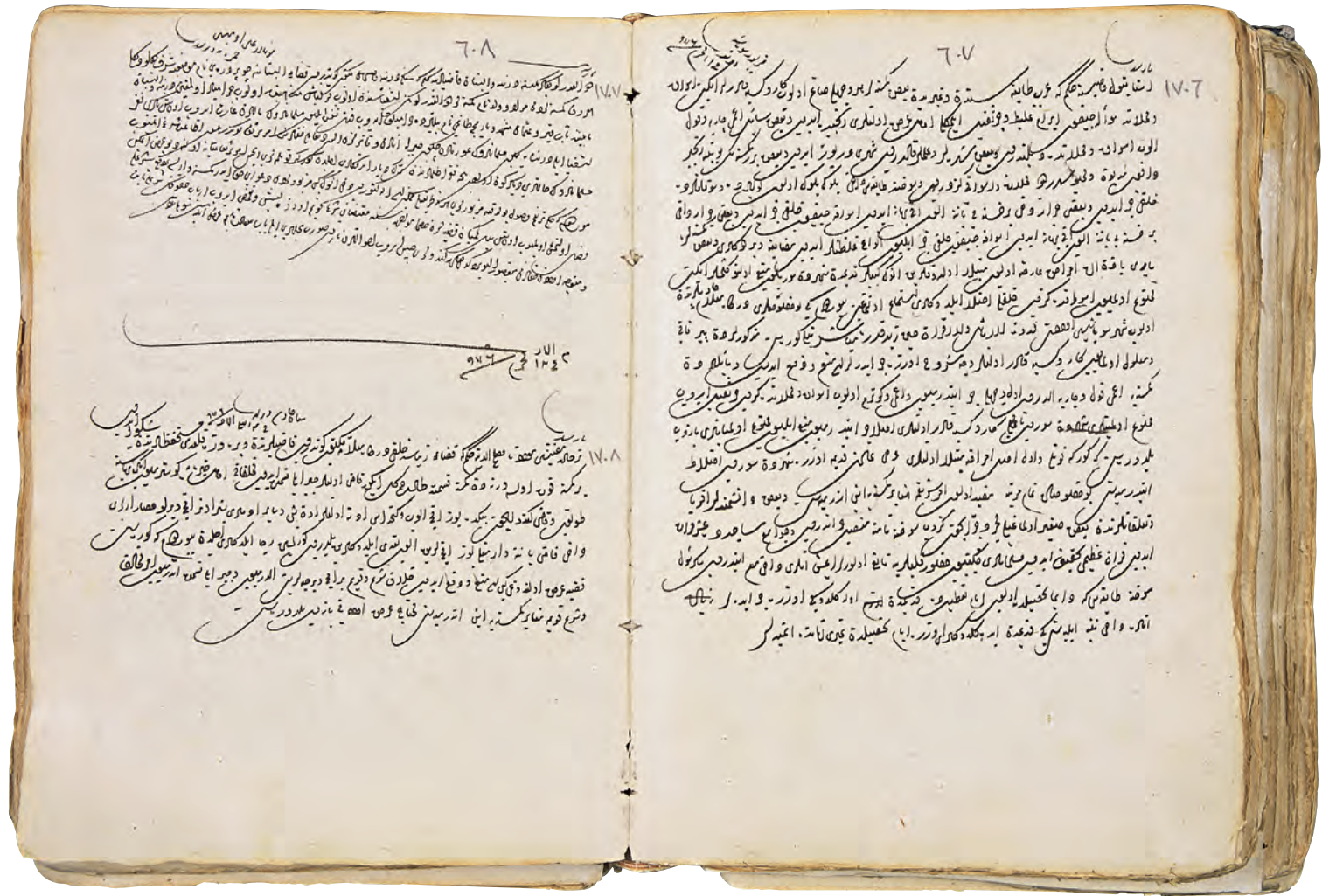
İstanbul’da Sinan Paşa Darülhadisi 1622’de, Eyüp’te Zal Paşa Sultanı Medresesi 1619’da Altmışlı’ya yükseltilmiştir. Medrese derecelerinde bu değişiklikler genellikle müderrislerin kıdem durumlarıyla ilgili olması dolayısıyla bir süre sonra medrese eski derecesine dönmektedir.⁴⁰

37 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, haz. C. Baysun, Ankara 1967, c. 4, s. 2-8.

38 Cevdet, *Târih*, c. 1, s. 108-117.

39 İnalçık, *Klâsik Çağ*, s. 174.

40 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 62-63.

12- İstanbul kadısına medrese talebelerinin tatil zamanı dışında cerre çıkmamalarına ve bazı kişilerin talebe diye ortaya çıkıp cami ve mescitlerde Kur'an-ı Kerim'i tahfif ederek aşır okumalarına izin verilmemesine dair 6 Temmuz 1568 tarihli hüküm (BOA, MD, nr. 7/607/1706)

Medreselerin Yönetim ve Denetimi

İstanbul'da, genelde Osmanlılarda, medrese esas itibarıyla bir vakıf kurumu olduğundan işleyişi, mali kaynakları ve kaynakların kullanılması ve denetlenmesi tamamıyla vakıf kuralları içinde yapılırdı. Bu sistemde statüyü belirlemesi açısından vakfın şartları ve vakfiye önemli idi. Ancak konu toplum eğitimi meselesi olduğundan devletin medreselere payitaht İstanbul'dan daima uyguladığı sıkı bir denetimi de vardı. Bütün hâlinde medreseler önceleri tamamıyla kazaskere bağlı iken, XVI. yüzyıl sonlarından itibaren yüksek dereceliler şeyhülislama verilmiş, diğerleri kazaskerlerde kalmıştı. XIX. asırdan itibaren teşkilat bütünüyle İstanbul'da Meşihat makamına devredilmiştir. Her bir medresenin yönetimi genellikle müderrisin sorumluluğunda idi. Talebenin gördüğü derslerin deftere kaydını da müderris yapardı. Bazı gelir ve kapasitesi küçük olan medreselerde ayrı bir mütevellî olmayıp o görevi de müderris yapmakta idi. Talebenin çalışmasını, medresedeki

inzibat ve gündelik hayatı hep müderris izlerdi. Vakıfların ve bunun içerisinde medreselerin denetimi (nezareti) farklı yetkililerin uhdesinde idi. Mesela külliye olarak Fatih sadrazamların, Beyazıt şeyhülislamların, diğer birçok külliye ise Darüssaâde ağalarının nezaretinde idi. Ayrıca kadınlar derslerin şartlara uygun yapıp yapılmadığını, yolsuzluk vs. gibi konuları bazen şikâyetler üzerine, bazen re'sen teftiş yaparak denetlerdi. Padişahların da bazen teftişleri olurdu. III. Selim zamanında, çarşı, han, medrese, bekâr odaları gibi yerleri nezaretçiler devamlı teftiş ederek, dolaşarak taşradan gelen işsiz güçsüzlerin memleketlerine iadesini sağladı.⁴¹

Son yüzyıllarda bütün ilmiye tayinleri şeyhülislama ait olduğundan, Hâric müderrisliğinden Süleymaniye Darülhadisî'ne kadar çeşitli medreselere o sırada tayin edileceklerin listesini şeyhülislam telhişi ile sadrazama teklif eder, sadrazam ise listeyi

41 M. T. Akad, "Nizâm-ı Cedîd", İst.A, VI, 91.

13- Caferağa Medresesi (İBB, Encümen Arşivi)

hazırlamış olduğu telhis ile birlikte padişaha sunar ve padişah'tan aldığı hatt-ı hümayun ile birlikte tayin listesini gereğini yapmak üzere şeyhülislama gönderirdi. Dâhil ve Hâric medreselerine silsile hâlinde tayin teklifi önceleri sadrazama ait iken XVII. yüzyılın sonlarından itibaren silsile hâlinde tayin yetkisi şeyhülislama havale edilmiştir. Daha önce Ebussuud Efendi'nin, fetva işlerinin yeterince kendisini meşgul ettiğini ileri sürerek bu görevden kaçındığı bilinmektedir. Sadrazam Nasuh Paşa silsile hâlinde tayini I. Ahmed'e sununca padişah, "Şeyhülislam görecektir umura niçin müdahale edersin?" diye not düşmüş, bunun eskiden beri sadrazamların görevi olduğu söylenince padişah da kabul etmiştir.⁴² Nadiren de olsa sadrazamın şeyhülislamın tayin listesini dikkate almadığı olurdu. Nitekim Sadrazam Yemişçi Hasan Paşa ile Şeyhülislam Sunullah Efendi'nin araları açık olduğundan şeyhülislamın listesini Hasan Paşa dikkate almamıştır.⁴³

⁴² Hezârfen, *Telhîsü'l-beyân*, S. İlgürel, s. 200.

⁴³ Kâtib Çelebi, *Fezleke*, c. 1, s. 200; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 181.

II. Osman, saltanatın babadan oğula geçmesi gerekirken, amcası I. Mustafa'nın padişah ilan edilmesinden dolayı şeyhülislama kırılmış, ilmiye tayinlerini şeyhülislamdan alarak hocası Ömer Efendi'ye vermek suretiyle keyfi bir harekette bulunmuştur ancak kısa süre sonra bu keyfilikten vazgeçilmiştir.⁴⁴ Aynı şekilde, Sadrazam Çorlulu Ali Paşa, çevresinin tesiri ile Şeyhülislam Mehmed Sadık Efendi'nin müderris tayinlerine güvenmeyip şeyhülislamın listeyi kazasker ile birlikte hazırlamasını istemiş ise de III. Ahmed gönderdiği hatt-ı hümayunda şeyhülislamın silsile tayinlerde tam yetkisini bildirmiştir.

Medreselerin Kütüphaneleri

Medreselerin eğitim ve ilmî faaliyetlerini sürdürmesinde önemli bir unsur da bünyelerinde sahip oldukları vakıf kütüphaneleri idi. Özellikle İstanbul medreselerinde fetihten itibaren bunun çok sayıda ve değişik şartları içeren örnekleri bulunmaktadır. Sahn medreselerinin

⁴⁴ Peçuylu İbrahim, *Târih*, İstanbul 1283, c. 2, s. 370; Naîmâ, *Târih*, İstanbul 1280, c. 2, s. 172; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 181, not 4.

dördünde de kütüphane bulunduğu ancak buradaki kitapların Fatih'in sağlığında veya Bayezid devrinde cami kütüphanesine nakledildiği bilinmektedir.⁴⁵ Mahmud Paşa (ö. 1474) İstanbul ve Hasköy'deki medreselerinde birer kütüphane kurmuştur. XVI. yüzyıl ortalarında İstanbul'daki medrese kütüphanesinde 195, Hasköy'deki medrese kütüphanesinde 84 kitap bulunmakta idi. Kitap vakfeden kimseler kitabın başka yere götürülmemesi, aynı kişiye ikinci defa ödünç verilmemesi, belli bir süreden fazla ödünç verilmemesi, değiştirilmemesi gibi çeşitli şartlar koyabilirlerdi.⁴⁶ Mesela, Hacı Beşir Ağa, Eyüp Medresesi'nde kurduğu (1735) kütüphanenin kitaplarının medrese içinde bile dolaştırılmamasını ve kütüphanenin her gün açık olmasını şart koşturmuştur. Burada görev yapan hafız-ı kütüplerden birinin talebe olduğu bilinmektedir.⁴⁷ Medrese kütüphanelerinde ve dershanedeki kitap dolaplarında genellikle ders kitapları ve bunlara ait şerh ve haşiyeler bulunurdu. Ancak büyük medreselere çok farklı kitapların vakfedildiği de bilinmektedir. Mesela Sahn medreselerinden birisinde *Târîh-i Cengiz Han*'ın bir nüshası bulunmakta idi.⁴⁸

Medrese Eserlerinin Onarımı

Esas olarak medrese veya külliye vakfiyelerinde vakıf eserlerin onarımı ile ilgili maddeler ve ayrılmış tahsisat vardır. Ancak zelzeleler, büyük yangınlar gibi afetlerde zarar gören vakıf eserlerin tamiri imkânsız olmuş, bu durum birçok cami ve medresenin yok olmasına yol açmıştır. Bu felaketler karşısında devlet hukuk yolunu da işleterek icareteyn ve istibdal usulleri gibi yollarla, daha sonra da "müstağnen anı" uygulamasıyla bazı vakıfları "Artık ihtiyaç yoktur." diyerek satıp ayrıca diğerlerini tamir etmek çözümünü üretmiştir. 1826'da Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurulup tedricen bütün vakıflar devlet bünyesi içine alınınca vakıfların gelirleri de tamirâtı da tamamen Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne bırakılmıştır.⁴⁹

Müştemilat ve Gündelik Hayat

İstanbul medreselerinin, genellikle bir avlu etrafında sahip olduğu çeşitli birimler eğitim sistemi açısından önem taşımaktadır. İstanbul medreseleri genellikle

şehrin merkezinde, yüksek ihata duvarları ile çevrili böylece gürültüden ve şehrin sıkletinden korunmuş bir konumda idi. Bir medresenin kapısından içeri girildiğinde yeşil bir avlu etrafında talebe odaları yer alırdı. Avluda bulunan kuyu veya şadırvandan sağlanan su hayat kaynağı olurdu. Medrese avlusunda çoğunlukla bir kuyu, müstakil suyu olan medreselerde ortada bir şadırvan veya bir kenarda çeşme vardı. Üzeri kurşunla kaplı medreselerde çatıdaki yağmurun toplandığı sarnıç bulunurdu. Bu konuda en mükemmel örnek Süleymaniye medreseleri idi. Kurşunlu kubbe ve çatıların suyu sarnıçlarda sağlıklı bir şekilde biriktirilirdi. Ayakyolu veya hela denilen talebenin müştereken kullanacağı tuvaletler uygun bir mahalde ayrıca yer alırdı. Bunun dışında medreselerde çamaşırhane, gusülhane, abdesthane için ayrılmış mekânlar olurdu. Bunlardan dersane, müderris odası ve dânişmend hücreleri hemen her medresede bulunmaktadır. İstanbul medreselerinde ayrıca bir mescit bulunmaz, mihrap yeri bulunan dersanelerde vakitler girdikçe namazlar cemaatle kılınırdı. Vefa'daki Şeyh Vefa Camii'nin ana mekânının mescit, dersane ve semahane olarak kullanıldığı biliniyor.

Büyükçe bir oda veya sofa genişliğinde ve umumiyetle kubbe ile örtülü olan dersane zemini hasır veya kilim ile kaplanırdı. Talebe minderler üzerine oturur, müderris yüksekçe bir minder üzerine oturup büyükçe rahle ile ders takrir ederdi. Süleymaniye ve Fatih medreselerinin her birinde merkezî konumda birer dersane bulunmaktadır. Ancak genelde her medresede bir dersane mevcut idi. Talebe, derslerinin dışında yemek ve temizlik ihtiyaçlarını kendisi karşılar ancak iktisadi şartları iyi olan talebeye *çömez*⁵⁰ denilen genç talebeler hizmet ederdi. Ailevi durumu iyi olan talebelere ailesinden erzak, kuru yemiş vs. gelirdi. Bu durum XVIII-XIX. yüzyıllarda medreselerin gelirlerinin kaybolduğu, akarlarını yangın ve zelzelelerle kaybettiği dönemlere aittir, yoksa erken dönemlerde külliyelerin sahip olduğu imaretler bu tür ihtiyaçları tamamıyla karşılamakta idi. Bu imkândan mahrum olan talebeler ise üç aylarda, özellikle ramazanlarda medresenin tatil olmasını fırsat bilerek çeşitli kaza ve köylere dağılırlar, orada imam hatiplik ve özellikle vaizlik yaparak elde ettikleri para ile müteakip üç aylara kadar geçinmeye çalışırlardı. *Cerre*⁵¹ *çıkma* tabir edilen bu uygulama medrese talebelerinin halkı tanımasına,

45 İ. E. Erünsal, "Fatih Devri Kütüphaneleri ve Molla Lütüfi Hakkında Birkaç Not", *TD*, 1982, sy. 33, s. 67-68.

46 Erünsal, "Fatih Devri Kütüphaneleri", s. 59.

47 İ. E. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Ankara 1988 s. 238.

48 Erünsal, "Fatih Devri Kütüphaneleri", s. 68.

49 Bu konularda BOA, İrade tasnifinde pek çok belge bulunmaktadır.

50 M. İpsirli, "Çömez", *DİA*, VIII, 380.

51 Bilgi için bk. M. İpsirli, "Cer", *DİA*, VII, 388-389.

14- Gazanfer Ağa Medresesi ve müderrisler (Nâdirî, *Divân*)

onlarla bütünleşmesine yardımcı olurdu. Talebe, ileride tahsilini tamamlayıp icazetini aldığı zaman halkı ve onların ihtiyaçlarını, hassasiyetlerini tanıyan, onlarla rahat diyalog kurabilen bir aydın olurdu. İstanbul'da medrese odalarında zaman zaman eğitimle ilgisi olmayan uygunsuz kişilerin, işsizlerin yerleştikleri ve çeşitli yolsuzluklara isimlerinin karıştığı olurdu. Devlet bu sebeple zaman zaman odaları teftiş edip aramalar yaparak bu kimseleri bulup çıkarırdı. 1792 yılında bu amaçla İstanbul medreselerinde umumi bir teftişin ve sayımın yapıldığı bilinmektedir. Bu gibi hâllerde dışarıdan İstanbul'a gelmiş olan kimselerin kefile bağlanması, kefile olmayanların geldikleri yere geri gönderilmesi esastır.⁵²

⁵² Kütükoğlu, *XX Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, s. 26; BOA, *HH*, nr. 10805, kefile bağlanma hakkında sadrazam telhisi.

15- Ahmet Ağa Medresesi (Üsküdar) (Gurlitt)

Koca Sinan Paşa'nın İstanbul Divanyolu'ndaki medresesi, 16 hücreli, dershanesi, ortada şadırvan ve kuyusu, tuvaleti, yol tarafındaki haziresi ve Koca Sinan Paşa'nın şaheser türbesi ile XVI. asır müstakil medrese tipinin çeşitli birimleriyle bugün görülebilecek mükemmel bir örneğini teşkil etmektedir. Süleymaniye Külliyesi içerisinde bugün Süleymaniye Kütüphanesi okuma salonu ve idare binası olarak kullanılan dördüncü medrese, yüksek ihata duvarı, mükemmel bahçesi, etrafındaki talebe hücreleri ve dershanesi ile külliye içerisinde yer alan medrese tipinin en güzel örneklerindedir. Günümüzde İstanbul'da tarihî yarımada içerisinde eğitim, sağlık, kültür ve sanat hizmetleri için kullanılan Amcazade Hüseyin Paşa, Merzifonî Mustafa Paşa, Ankaravî, Kuyucu Murat Paşa, Kızlarağası, Cafer Ağa, Gazanfer Ağa medreseleri müstakil medrese tipinin en güzel örneklerinden birkaç tanesidir. Bu medreselerin

hepsinde talebeye gürültüden uzak, huzurlu bir eğitim vermeye azami dikkat gösterilmiş, hepsinin mimarisi ona göre hazırlanmıştır.

Medrese ve ilim hayatının kendine has özellikleri vardı. Medreselerde mutat olarak haftanın beş günü ders verilir, salı ve cuma olmak üzere iki gün tatil olurdu. Molla Fenarî talebenin ders kitaplarını istinsah edebilmesi için pazartesiye de ekleyerek tatil günlerini üçe çıkarmıştır. Hoca Sadeddin Efendi kendi zamanında bu usulün devam ettiğini belirtmektedir.⁵³ Genelde salı günleri bütün dersler ve kütüphaneler tatil edilirdi. Medresede dersler sabah ve ikinci namazı sonrası olmak üzere iki kere olurdu, ancak icazete esas olan dersler sabah dersleri idi. Talebenin bir günlük medrese hayatının nasıl geçtiği konusunda detaylı bilgiler yoktur. Medreselerde okuyan talebe mevcudunu

⁵³ Hoca Sâdeddin, *Tâcü't-tevârîh*, İstanbul 1280, c. 2, s. 414.

bugünün okullarındaki gibi çok olduğunu düşünmemek gerekir. Medresede hayatın çok mütevazı olduğunu ve talebenin çok cüzi bir gelir ile geçinip kendisini derslerine verdiği değişik dönemlerde kaynaklar ifade etmektedir. İlim taliplerine her bakımdan sahip ve destek çıkmak sevaplı bir gelenek olduğundan medrese civarındaki varlıklı ve orta hâlli evlerden ve konaklardan talebelere tatlılar, etli yemekler, ikram edilir, adaklık ve kurbanlık koyunlar gönderilir, bazen de varlıklı aileler onları kendi konaklarına davet ederlerdi. Ayrıca talebenin ihtiyacı olan kışlık odun yardımı, giyecek yardımı da yapılırdı. Evlere davet edildiklerinde Kur'anlar okunur, talebenin bilgisinden yararlanır, sohbetler edilirdi. Talebe ile toplum arasında yüzyıllar boyunca gelenekselleşmiş çok iyi bir ortak anlayış vardı. Ancak medrese talebesi arasında kendisini kontrol edemeyip zaman zaman gece hayatına kendisini kaptıran, zorbalık ve ahlak dışı işler yapanlar da olurdu. Daha XVI. asırdan itibaren mühimme ve şikâyet defterlerinde dânişmend ve suhtelerin bu nevi taşkınlıklarından şikâyet edilmekte ve bunların müderrisler, kadılar, subaşılar tarafından sıkıca kontrol edilmesi ve cezalandırılmaları istenmektedir. Nitekim İstanbul kadısına gönderilen 1574 tarihli hükümde Sahn-ı Seman müderrisleri sorumluluğu altındaki Tetimme medreseleri kapılarını açık bıraktıklarından suhte taifesinin dışarı çıkıp fesat çıkardıkları, ilimle meşguliyeti terk ettikleri belirtilip bu sebeplerden Tetimme medreseleri kapılarının açık bırakılmaması, kefilsiz öğrencinin medreseye kaydedilmemesi emredilmişti.⁵⁴ Medreselerde şikâyetler üzerine teftişler yapıldığı gibi belirli aralıklarla da mutat teftişlerin yapıldığı, kefilsiz olan veya şehirde ahlak ve adaba aykırı harekette bulunanların cezalandırıldığı bilinmektedir.⁵⁵

1792 senesinde Fatih medreselerinin, Sahn ve Tetimme kısımlarında toplam 447 kişi bulunmaktaydı (Bunun 10'u müderris, 45'i mülazım, 3'ü muid, 198'i molla, 181'i refik, 8'i çömez, 21'i taşrada idi).⁵⁶ Aynı tarihte Süleymaniye medreselerinin durumuna gelince, toplam 131 hücrede 223 kişi yaşamakta olup bunun 11'i müderris, 116'sı hücre sahibi talebe, 69'u refik ve çömez idi.⁵⁷ Aynı senede İstanbul'daki medrese odalarında kalan 2.947 talebeden 1.193'nün tek başına, 1.097'sinin ikişer

⁵⁴ Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, s. 51.

⁵⁵ A. Cihan, "Osmanlı Medreselerinde Sosyal Hayat", *Osmanlı*, ed. Güler Eren, Ankara 1999, c. 5, s. 184, not 19'dan naklen BOA, A.DVN, nr. 829, 852; BOA, HH, nr. 52166 ve A, 55088; BOA, C.ZB, nr. 3453; BOA, KK, nr. 6534.

⁵⁶ Kütükoğlu, *XX Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, s. 178.

⁵⁷ Kütükoğlu, *XX Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, s. 125.

16- Hamidiye (I. Abdülhamid) Medresesi (İBB, Encümen Arşivi)

kişi olarak, 403 talebenin üçer kişi olarak, 69 kişinin ise 4-5 kişi olarak bir odayı paylaştığı tespit edilmiştir. Medrese hücreleri aslında bir talebe için olmakla beraber zaruretler sebebiyle bazı hücrelerde muhtemelen geçici olarak 3-4 talebenin kaldığını sayımlar göstermektedir. Bir mukayese açısından, XVIII. yüzyıl sonunda Edirne'deki 17 medresede toplam 224 talebenin ders gördüğü; XIX. yüzyılda Kayseri'deki 22 medresede 593 talebenin bulunduğu belirtilebilir.⁵⁸

İslahat Çalışmaları

Osmanlı medrese eğitiminde devamlı olarak düzenlemeler yapıldığı padişahların çıkardığı fermanlardan izlenmektedir. Bu düzenlemelerin ilk uygulandığı yer İstanbul medreseleridir ve buradaki sonuçlar diğer bölgelerdeki medreselere de yansımıştır. Burada düzenleme girişimlerinin bazı temel karakterlerini belirlemek gerekir: 1) Osmanlı'da eğitim sisteminin temeli medreseye değil müderris ve okunan dersler ile kitaplara dayanmaktadır. Dolayısıyla ıslahatla ilgili resmî ve hususi metinlerde müderrise, okunan derslere ve bunları alacak olan dânişmende ağırlıklı olarak vurgu yapılmakta, hususi olarak bir medrese zikredilmemektedir. 2) Gerçek manada medrese ıslahatı ancak XIX. yüzyılın sonu ve bilhassa XX. yüzyılın başında gündeme gelmiştir. 3) Padişahların

zaman zaman çıkardıkları fermanlarda eğitim sistemi ile ilgili olarak bilinen aksaklıklara temas ediliyor, ancak ulema çocuklarının imtiyazlarının tamamen kaldırılması; medreselerde görülecek derslerin kesin isimleri, programlarının belirlenmesi bunların defterlere kaydedilmesi gibi hususlar ihmal ediliyordu. 4) İlim erbabının medrese ve kadılıklara tayini konusunu düzenleyen mülazemet sistemi, kadılık ve müderrislik atamaları düzenli olarak defterlere işlendiği hâlde talebenin gördüğü dersleri, her deste nereye kadar geldiği gibi hususların deftere işlenmesi istenildiği hâlde bu, ihmal ediliyordu.

İmtiyazlar devamlı huzursuzluk kaynağı idi. 1221 (1806) tarihli bir belgede yapılan bir müderrislik imtihanı sonucu müderrisliği gerçekten hak eden dört beş neferin yanında on adaya zadedğandan oldukları için merhameten müderrislik görevi verilmesi istenmektedir.⁵⁹ 1806'da şeyhülislam olan Ataullah Efendi on iki, 1832'de şeyhülislam olan Mekkîzade ise henüz on üç yaşında iken müderrislik payesini almışlardır. Her ikisi de ulemazade idi.⁶⁰

İçeride ve bilhassa dışarıda çok hızlı ve çoğu kere de aleyhte gelişmelerle sarsılan Osmanlı Devleti, farklı ve alternatif olabilecek çözüm arayışları içerisine girmişse de medrese sistemi kendisini yenileyememiştir. Medreseler, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Deniz ve Kara mühendishanelerinin kurulmasıyla daha önce önemli ölçüde bünyesinde barındırdığı teknik eğitimden mahrum kalmış, XIX. yüzyılın birinci yarısında Tıphane'nin teşkiliyle tıptan, Avrupalı mekteplerin, daha sonra Mülkiye'nin kurulup devlet imkânlarıyla donatılması sonucu da önemli ölçüde fikrî ve idari alandan uzak kalmıştır. 1826'da Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurulup bütün vakıf gelirleri devlet hazinesine alınınca medrese ve ulemanın mali imkânları daralmış; Nizamiye mahkemelerinin teşkili ve daha sonra hukuk mektebinin ortaya çıkışıyla büyük ölçüde yargı alanından uzaklaştırılmış, sadece diyanet hizmetleri ifa eden bir konuma gelmiştir.

XIX. yüzyılda II. Mahmud ve II. Abdülhamid dönemlerinde, özellikle eğitim konusunda ıslahat ve yenilikler yapılırken en çok ıslaha muhtaç olan medrese ihmal edilmiştir. Bu tutum muhtemelen medresenin ve temsil ettiği zihniyetin ıslahının çok zor, hatta mümkün olmadığı kanaatine dayanmaktaydı. II. Abdülhamid'den sonra İttihatçılar döneminde Şeyhülislam Musa Kâzım ve

58 Cihan, "Osmanlı Medreselerinde Sosyal Hayat", s. 177-178.

59 BOA, HH, nr. 22665.

60 Lutfî, *Târih*, c. 8, s. 124.

17- Cedit Mehmet Efendi Medresesi

Mustafa Hayri efendiler zamanında ciddi olarak medrese ıslahı yapılmak istendi. İslah-ı Medaris Komisyonu kurulup çeşitli nizamnameler hazırlandı, medresenin geleneksel yapısından tamamen farklı, mektep tarzında yeni program, Darü'l-hilafe medreselerinde uygulanmaya başlandı. Bu arada ayrıca Medresetü'l-kuzât, Medresetü'l-eimme ve'l-hutaba (1913), Medresetü'l-vaizîn (1913), Medresetü'l-mütehassisîn (1914), Medresetü'l-hattatîn (1914), Medresetü'l-irşad (Medresetü'l-eimme ve'l-hutaba ile Medresetü'l-vaizîn'in birleştirilmesiyle 1919) kurulmuştur. Ancak I. Cihan Harbi ve arkasından yaşanan imparatorluğun tasfiyesi sebebiyle bu okullar uzun süreli olmadı. XX. yüzyılın başlarından itibaren başta *Beyânü'l-hak*, *Sırât-ı Müstakim* ve *Sebilü'r-reşâd* olmak üzere devrin muhafazakâr mecmualarında medreseyi değerlendiren, çözüm önerileri ileri süren makaleler yazılmıştır.

Medreseler 430 sayılı ve 3 Mart 1924 tarihli *Tevhid-i Tedrisat Kanunu* ile Milli Eğitim Bakanlığı'na (Maarif Vekâleti) devredilmiştir. İstanbul ve diğer şehirlerdeki

birçok Osmanlı medresesi hâlen kütüphane, hastane ve sağlık kurumu, kültür kuruluşları, okul, müze vs. binası olarak kullanılmaktadır.

ENDERUN MEKTEBİ

Osmanlılarda idari ve askerî kadronun yetiştirilmesi için Topkapı Sarayı içerisinde teşkil edilen en önemli eğitim kurumudur.⁶¹ Osmanlı Devleti'nde XV. yüzyıl ortalarından itibaren medrese dışında en önemli resmî eğitim kurumu

⁶¹ Hızır İlyas, *Târîh-i Enderun*, İstanbul 1276; Tayyazâde Atâ Bey, *Târîh*, II c., İstanbul 1292-93; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Ankara 1945, s. 297-357; Fethi İsfendiyaroğlu, *Galata Sarayı Tarihi*, İstanbul 1952; İsmail H. Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi*, İstanbul 1953; Rycout, *The Present State of the Ottoman Empire*, London 1968, s. 25-35; B. Miller, *The Palace School of Muhammed the Conqueror*, Cambridge 1941; M. D'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman*, Paris 1824, c. 7, s. 34-56; Ülker Akkutay, *Enderun Mektebi*, Ankara 1984; A. H. Lybyer, *Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi*, çev. Seçkin Cıhzoğlu, İstanbul 1987, s. 73-80; V. J. Parry, "Enderun", *EF* (İng.), II, 697-698.

18- İstanbul uleması (İntizâmî)

niteliği taşır. Medrese devletten bağımsız olarak vakıf sistemi ile çalışırken, enderun tamamıyla devlet mali desteği ve kontrolü ile çalışmakta idi. Daha ziyade mülki ve askerî idarecilerin yetiştirildiği bu mektep, Osmanlı merkez ve taşra bürokrasisine gerekli insan gücü kaynağını oluşturmak için kurulmuştur. Bu vasfı ile resmî Osmanlı ideolojisi veya zihniyetinin öğretilip geliştirildiği temel eğitim birimini teşkil ettiği gibi idari ve siyasi hedeflerin tayininde, devletin ana kurumlarının işleyişinde önemli bir yere sahip olmuştur. Enderun'un II. Murad veya Fatih Sultan Mehmed dönemlerinde açılmış olduğu şeklinde iki ayrı görüş ileri sürülmekteyse de II. Murad zamanında Edirne Sarayı'nda teşkil edildiği, ancak gerçek teşkilatına Fatih döneminde kavuştuğu söylenebilir. Böyle bir

kurumun teşkilinde esas hedef, askerî temele dayanan Osmanlı Devleti'ne yetenekli kumandan yetiştirmek ve devamlı büyüyen ülkenin farklı din, dil ve kültürlere mensup kitlelerini idare edecek sağlam yönetici kadroları temin etmektir. Devlet gayrimütecanis bir sosyal yapıya sahip olduğundan böyle bir eğitim kurumu için ırk veya kan bağı yerine kültür ve disiplini temel prensipler olarak benimsemiş, kadrolar bu anlayış içerisinde yetiştirilmiştir.

Enderun'daki Eğitim

Genellikle aileleriyle hiçbir ilgileri kalmayan, devşirme yoluyla sağlanmış çocukların Enderun'a alınmadan önce belli bir alt eğitimden geçmiş olmaları gerekiyordu. Hristiyan ailelerden devşirilen çocuklar öncelikle

Müslüman Türk aileleri yanında Türkçeyi, İslamî esasları ve adabı öğrenir, daha sonra Edirne, Galatasaray, İbrahim Paşa (bir ara İskender Çelebi) saraylarında bedenî ve ruhi kabiliyetlerini geliştirecek dersler ve talimler görürlerdi. Bunlara “acemi oğlanları” denilirdi. Acemi oğlanları, buradaki belirli talim ve terbiyeden sonra “çıkma” adıyla buradan ayrılarak çeşitli askerî birlikler içerisine dağıtılır, üstün yetenekli olanlar ise daha yüksek seviyede bir eğitime tâbi tutulmak üzere Enderun’a alınırdı.⁶²

⁶² İdrîs-i Bitlisi, *Heşt Bihişt*'te Enderun geçleri için “... hüsn-i şemal ve cemal-i hasail ile eğerçi surette âdemi amma sirette melek girdar... hemîşe Enderun-ı Saray-ı Sultanide mülazim... esnaf-ı ubudiyet ile müdavimdirler.” demektir (*Tercüme-i Heşt Bihişt*, çev. Abdülbâki Sâdi Efendi, TSMK, B. nr. 196, s. 31'den naklen Baykal, *Enderun*, s. 32).

Enderun'daki eğitim Büyük ve Küçük odalar, Doğancı Koğuşu, Seferli Koğuşu, Kiler Odası, Hazine Odası ve Has Oda olmak üzere yedi kademe üzerine kurulmuştu. Buradaki eğitimi sonuna kadar götüremeyen iç oğlanlar ara sınıflardan aynı şekilde çıkma adıyla ayrılarak çeşitli askerî birliklere katılırlardı.

Enderun'un ilk iki kademesinden Küçük Oda Bâbüssaâde'den içeri girince solda, Büyük Oda ise sağda yer almaktaydı. Bu odalara acemi oğlanları mektebinden üstün başarı ile mezun olan gençler alınırdı. Bunlar İslam dini ve kültürü, Türkçe, Arapça ve Farsça dersleri görür, güreş, atlama, koşu, ok çekme gibi spor talimleri yaparlardı. Bu odalarda okuyanlar “dolama” denilen bir çeşit cübbe giydikleri için bunlara “dolamalı” denilirdi.

19- Topkapı Sarayı'nda Enderun'un havadan görünümü

Gençler yaklaşık on beş yaş civarındaydı. Buralarda disiplini sağlayan, gençlere çeşitli konularda yardımcı olan lalalar bulunurdu. Büyük Oda'nın kadrosu 100, Küçük Oda'nın 60 iken XVII. yüzyılda toplam kadro 258'e ulaşmıştı. Bu odaların 1675'te kaldırıldığı belirtilmektedir. Enderun'un üçüncü derecesi Doğanlı Koğuşu idi; 40 kadar gencin talim gördüğü bu koğuş IV. Mehmed zamanında kaldırılmıştır.

Seferli Koğuşu, 1635 yılında IV. Murad tarafından teşkil edilmiştir. Burada önceleri Enderun halkının çamaşırlarının yıkanıp düzenlenmesi hizmeti görülürken daha sonra çalışmalar sanata kaydırılmış ve buradaki gençler musikişinas, hanende, kemankeş, pehlivan, berber vb. meslek dallarında yetiştirilmişlerdi. Nitekim bu koğuştan birçok musikişinas ve şair çıkmıştır. Saray dilsiz ve cüceleri de aynı koğuşta eğitilmiştir. Seferli Koğuşu'nda 100 kadar genç eğitim görürdü ve bu koğuşun iç oğlanları çıkmalarda sipahi bölüklerine verilir.

Kilerci Koğuşu, Fatih Sultan Mehmed zamanında kurulmuştur. Buranın amiri serkilârî-i hâssa idi.

Padişaha yemek servisi yapmak bu koğuşun göreviydi. Burada bulunan iç oğlanları hükümdarın ve Harem-i Hümayun'un ekmek, et, yemiş, tatlı, şerbet gibi her türlü yiyecek ve içecek ihtiyacını hazırlar ve muhafaza ederdi. Saray odaları ve mescitlerinin mumları da bu koğuş tarafından temin edilirdi. Bunların sayıları 30 kadardı. Kilerci Koğuşu iç oğlanları çıkmalarda kapıkulu süvari bölüklerine girerlerdi.

Hazine Koğuşu da Fatih tarafından teşkil edilmiştir. Buranın amiri hazinedarbaşı ve hazine kethüdası idi. Hazinedarbaşı sarayın en nüfuzlu görevlilerindendi. Sarayda hizmet gören, sayıları 2.000 civarındaki *ehl-i hiref* denilen saray sanatkarlarının başı olduğu gibi Enderun hazinesi ve saraya ait mücevherat ve kıymetli eşyanın korunmasından da sorumluydu. Barış ve savaş zamanlarında padişahın yanından ayrılmazdı. Bu koğuşun mevcudu zaman zaman 150'ye kadar çıkmıştır. Buradan çıkma olduğunda gençler kapıkulu süvari bölüklerine, müteferrikalığa ve çaşnigîrlığe girerlerdi.

20- Enderun ağası (İBB, Atatürk Kitaplığı)

Has Oda, Enderun kademelerinin sonuncusu olup yine Fatih tarafından kurulmuştur. Has Oda'nın dört meşhur zabiti has odabaşı, silahdar, çuhadar, rikâbdar idi; bunlardan sadece has odabaşının padişah huzuruna çıkma yetkisi olduğu *Fatih Kanunnâmesi*'nde belirtilmiştir. Has Oda'nın toplam mevcudu kırk civarındaydı. Has odalılarının görevleri arasında Hırka-i Saadet Dairesi'ni temizlemek, eşyasının bakımını yapmak, kandil gecelerinde öd ağacı yakmak, gülsuyu dökmek ve mukaddes emanetleri korumak gibi işler sayılabilir. Hünkâr müezzini, sır kâtibi, sankçıbaşı, kahvecibaşı, başçavuş gibi padişah hizmetinde bulunanlar da Has Oda mensupları arasından seçilirdi. Hareme bitişik *Mabeyn* denilen odada bulunan Has odalılardan çıkma olduğunda bunlar kıdem durumlarına göre önemli görevlere tayin edilirdi.

Enderun Eğitim Sisteminin Kademeleri

Enderun sistemi, organik bağ içerisinde çeşitli kademeleri bulunan bir eğitim sürecine dayanır. Buradaki başarı büyük ölçüde kendi içindeki bütünlükten gelmektedir.

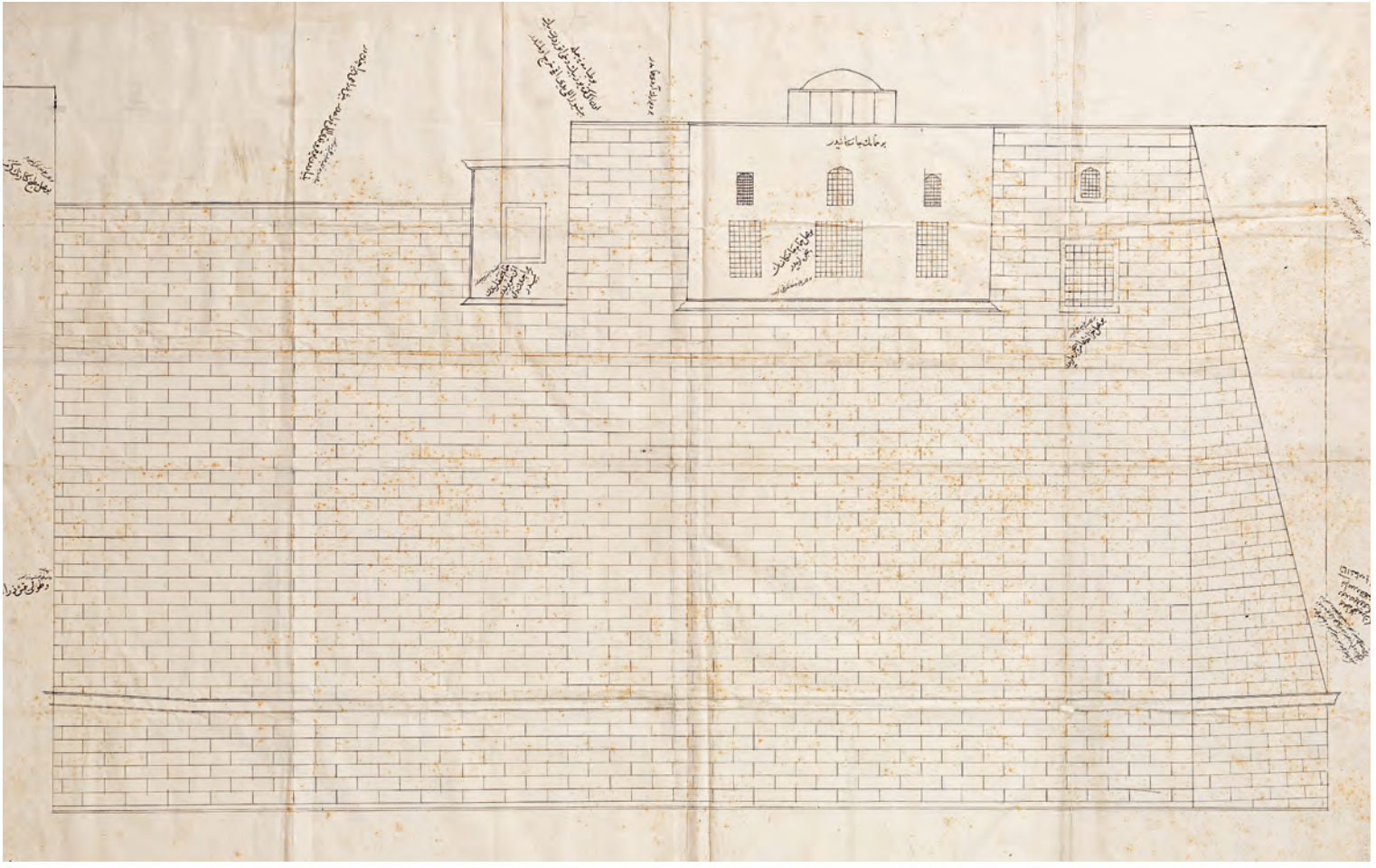

21- Enderun içoğlanı çavuşu (İBB, Atatürk Kitaplığı)

Adaylar özel olarak teşkil edilmiş, belirli kurallara göre hareket eden gezici ekipler tarafından fiziki, bedenî ve ruhi özellikleri incelenerek seçilirdi. Bunların gönderilecekleri ailelerde de bazı vasıflar aranıyordu. Hazırlık sınıflarının bulunduğu saraylarda Türk ve İslam kültürüyle ilgili derslerle bedenî kabiliyetleri geliştirecek spor dersleri esastı. Bu eğitim sisteminde başından sonuna kadar titizlikle riayet edilen ilkelerden biri çıkma idi. Başlangıçtan beri uygulanan bu usul Kanunî devrinde geliştirilmişti ve bu usulle hazırlık sınıflarından Enderun eğitiminin sonuna kadar geçen süre içinde başarı ve ilerleme gösteremeyenler buradan alınıp ordunun çeşitli kademelerine verildi. Böylece ancak fevkalâde başarı gösterenler eğitim süresini tamamlayabilirdi. Ayrıca oda ve koğuşlardaki sabit kontenjana göre belirli aralıklarla sayıyı azaltıp kabiliyetli yeni elemanlara yer açmak için de çıkma usulüne başvurulmuştur.

Enderun sisteminde önemle üzerinde durulan bir diğer ilke de kültürün etkili bir şekilde verilmesiydi. Çok değişik ırk ve dinî kökenlerden gelen gençler İslam-Türk

22- Enderun Hamamı planı (TSM A, nr. E.12307/2)

kültürü içerisinde yetiştiriliyordu. Yabancı gözlemciler hazırlık ve Enderun eğitimi için seçilmiş gençlerden bahsederken Türklerin kabiliyetli gördükleri kimseleri eğitmekten büyük bir zevk aldıklarını ve bu uğurda her türlü fedakârlığa katlandıklarını belirttikleri gibi, ayrıca seçim sırasında güzel yüzlü ve fiziki kusuru olmayanların tercih edilmesini de Türklerdeki “güzel bir yüzde kötü bir ruhun saklanamayacağı” inancına bağlamaktadırlar. Habsburg elçisi olarak XVI. yüzyıl ortalarında Osmanlı ülkesine gelen Busbecq mektuplarında Batılıların iyi yetiştirilmiş attan ve köpekten zevk aldığını, Türklerin ise iyi eğitilmiş insandan büyük haz duyduklarını yazmaktadır.

Enderun gençlerinin içinde bulunduğu çevre de onların bilgi ve görgülerinin artmasına yardımcı oluyordu. Topkapı Sarayı asırlarca yoğun idari, siyasi ve diplomatik faaliyetlere sahne olmuş bir merkezdi. Ülke dâhilinden beylerbeyiler, sancak beyleri, kadılar; Müslüman ve gayrimüslim devletlerden gelen diplomatik heyetler, elçiler, Divan-ı hümayun üyeleri olan sadrazamlar, vezirler, kazaskerler hep bu sarayda yoğun faaliyet içerisinde bulunuyordu. Bu husus Enderunlu gençlere engin

bir görüş ve tecrübe sağlıyordu. Gerek merkezde gerekse eyaletlerde çeşitli seviyelerde hizmet gören vezirler, beylerbeyiler, sancak beyleri ve diğer idari görevliler genellikle bu kurumdan yetişmiş kimselerdir. Tayyarzade Ata Bey ve Hızır İlyas’ın eserlerinde saray ve Enderun hayatı ile burada oluşan kültür muhiti hakkında ayrıntılı bilgiler vardır. Özellikle Ata Bey’in eserinde, Enderun’da yetişen ve değişik alanlarda görev yapan âlim, şair, devlet adamı, asker ve idarecilerin adları ve yer yer biyografileri verilmiştir.

Enderun’dan Mehmed Halife,⁶³ Fındıklılı Mehmed Ağa⁶⁴ gibi tanınmış tarihçiler yetişmiş, Osmanlı

⁶³ Mehmed Halife aslen Bosnalı olup uzun süre sarayda Sultan İbrahim devrinde seferli odasında hizmet etmiş, IV. Mehmed döneminde ibrikdar şâkirtliği ile kul üzerinde şâkirt olmuş ve *Târîh-i Gulmâni* adlı eserini 1659 yılında tamamlamıştır. Eserin son bölümünde Enderun’da yetişen ve müellifin çağdaşı olan seçkin simalar hakkında önemli bilgiler vardır (bkz. B. Kütükoğlu, “Mehmed Halife”, *DİA*, XXVIII, 489-490).

⁶⁴ Fındıklılı Mehmed Ağa, Fındıklı’da doğdu. Küçük yaşlarda saray hizmetine girip IV. Mehmed’in başmuhasibi Şahin Ağa’nın himayesinde yetişti ve hamisinin desteğiyle zülüflü baltacılar zümresine daha sonra seferli koğuşuna geçti. 1688’de yeniçeri ağası

23- Enderun

şeyhülislamlarından üçü Enderun'da eğitim görmüştür. Bunların biyografileri *Tarih-i Ata*'da verilmiştir. Fatih döneminde Arnavud İskender Bey, XVII. yüzyılda Osmanlı tarihi yazan ve Türk musikisinde derin bilgi sahibi olan Kantemiroğlu prens olarak İstanbul'da bulunduğu sırada Enderun'da tahsil görmüşlerdir, her ikisi de daha sonra Osmanlı'ya ihanet etmiştir. Ali Ufkî Bey (Albert Bobowski, ö, 1675?) Enderun'da bulunmuş ve o da Türk musikisinde üstat olmuştur.

Enderun Odaları ve İşleyişi ile İlgili Düzenlemeler

Enderun odaları ve işleyişi ile ilgili zaman zaman yeni düzenlemeler yapılmıştır. Bunlar arasında Çorlulu Ali Paşa'nın icraatı önemlidir.⁶⁵ Paşa bütün saray

Hasan Ağa'nın himayesiyle Has Oda'ya alındı ve burada silahtar ağalığa kadar yükseldi. Birbirinden kıymetli *Silâhdar Târîhi* ve *Nusretnâme* adlı iki tarih eseri telif etmiştir (bkz. A. Özcan, "Silâhdar Mehmed Ağa", *DİA*, XXXVII, 194-195).

⁶⁵ Çorlulu Ali Paşa (ö. 1123/1711) 1670 civarında doğdu. Çorlu'da yerleşmiş bir çiftçi ailesinin çocuğudur. II. Ahmed'in ricalinden kapıcıbaşı Kara Türkmen Ağa'nın evlatlığı

memuriyetlerinin rütbe ve derecelerini tayin eden yeni bir nizamname vücuda getirmiş, bu arada kendi makamını Enderun-ı Hümayun'un en büyük zabıtlığı derecesine çıkarmış, o zamana kadar tavaşi ak hadımların elinde bulunan Bâbüssaâde ağalığına tâbi Enderun-ı Hümayun koşullarındaki zülüflü gılmanları silahtar ağanın idaresine bağlamıştır. Bir de sarayda padişah ile sadrazam arasındaki muhabereye Darüssaâde ağaları vasıta olurken, bu teşkilatı mütakip bu hizmet silahtar ağaya intikal etmiştir.

Çalışma sistemi, programı ve işleyişi göz önünde tutulursa Enderun'un bir mektepten ziyade çeşitli hünerlerin, sanatların, idari ve siyasi bilgilerin uygulamalı olarak öğretildiği, kabiliyetlerin tespit edildiği bir kurs ve staj yeri olduğu söylenebilir. Enderun'u teşkil eden

olarak önce Galatasaray'na daha sonra Enderun-ı Hümayun'daki seferli koşuşuna, buradan da Has Oda'ya alındı. II. Mustafa zamanında, Amcazade Hüseyin Paşa'dan 1700'de silahtar olmayı talep etmiş ve silahtar olmuş, daha sonra da sadrazam olmuştur (bkz. Reşad Ekrem Koçu, "Ali Paşa", *İA*, I, 326-327).

yedi oda ve koğuştta çıkmalar, terfiler ve boşalan yerlerin doldurulmasında kesinlikle uyulan belirlenmiş kurallar vardı. Ancak padişahların sık olmamakla birlikte terfi ve çıkmalarda usul dışı uygulamaları da olmuştur. Kanunî Sultan Süleyman'ın Has odabaşı İbrahim'i veziriazamlık makamına getirmesi bunun ilginç bir örneğidir.

Sonuç olarak, Enderun tamamen farklı metotlara ve hedeflere dayanan medrese ile karşılaştırıldığında birinci kurumun hedefine ulaşma açısından daha şanslı ve başarılı olduğu görülür. Medrese eğitimi, ilmiyeye mensup ailelerin çocuklarına tanınan imtiyazlar ve himayelerle içeriden zayıflarken Enderun'un sıkı bir disipline dayanan, başarı ve mahareti yükselebilenin yegâne vasıtası yapan prensibi, kimseye bir ayrıcalığın tanınmadığı klasik dönemde bu kurumu imparatorluğun en başarılı eğitim müessesesi hâline getirmiştir. Nitekim Batılı birçok gözlemci ve uzun yıllar İstanbul'da kalmış elçiler medreseden ziyade Enderun eğitimiyle ilgilenmişler, en garazkâr olanları dahi takdîrîkâr ifadeler kullanmışlardır. Ancak XVII. yüzyılda, mevcut usullere aykırı olarak birtakım himaye ve kayırmalarla Enderun'a şartlara uymayan kimselerin alınmaya başlanması, eğitim sisteminin gelişen yeni ihtiyaçlara ayak uyduramaması, özellikle bu dönemlerde kapıkulu askerinin iktidarı belirleyici büyük nüfuz ve gücü, Enderun'daki disiplinin ve eğitim kalitesinin sarsılmasına yol açtı. Genel olarak imparatorluktaki diğer kurumlar gibi bu müessese de önemini yitirmeye başladı. Buna rağmen Enderun XIX. yüzyıl başlarına kadar etkisini devam ettirmiş, daha sonra ise Batı tarzında açılan mekteplerden yetişenler idari ve siyasi makamlara tayin olunmuştur.

HUZUR DERSLERİ

İstanbul'da geleneksel eğitim hayatı incelenirken ihmal edilmemesi gereken bir kurum da huzur dersleridir. Huzur dersleri, Topkapı Sarayı'nda fasılasız yüz altmış sene devam eden yüksek seviyeli dinî-ilmî bir faaliyet idi. Erken dönemlerden itibaren çeşitli örneklerine rastlanmakla birlikte ilk sistemli huzur dersleri uygulamasının III. Ahmed zamanında Nevşehirli Damat İbrahim Paşa tarafından 1724'te başlatıldığı bilinmektedir. İbrahim Paşa, devrinin tanınmış âlimlerini bazı ramazanlarda kendi sarayında toplayarak onlara Kur'an'dan bazı ayetlerin tartışmalı tefsirini yaptırmış, Nisan 1728'de bu derslerden birine III. Ahmed de katılarak dersi başından sonuna kadar takip etmiştir. III. Mustafa'nın, babası III. Ahmed'in yanında genç bir şehzade olarak bu derslere katılması ve bundan etkilenecek huzur derslerini ihdas etmiş

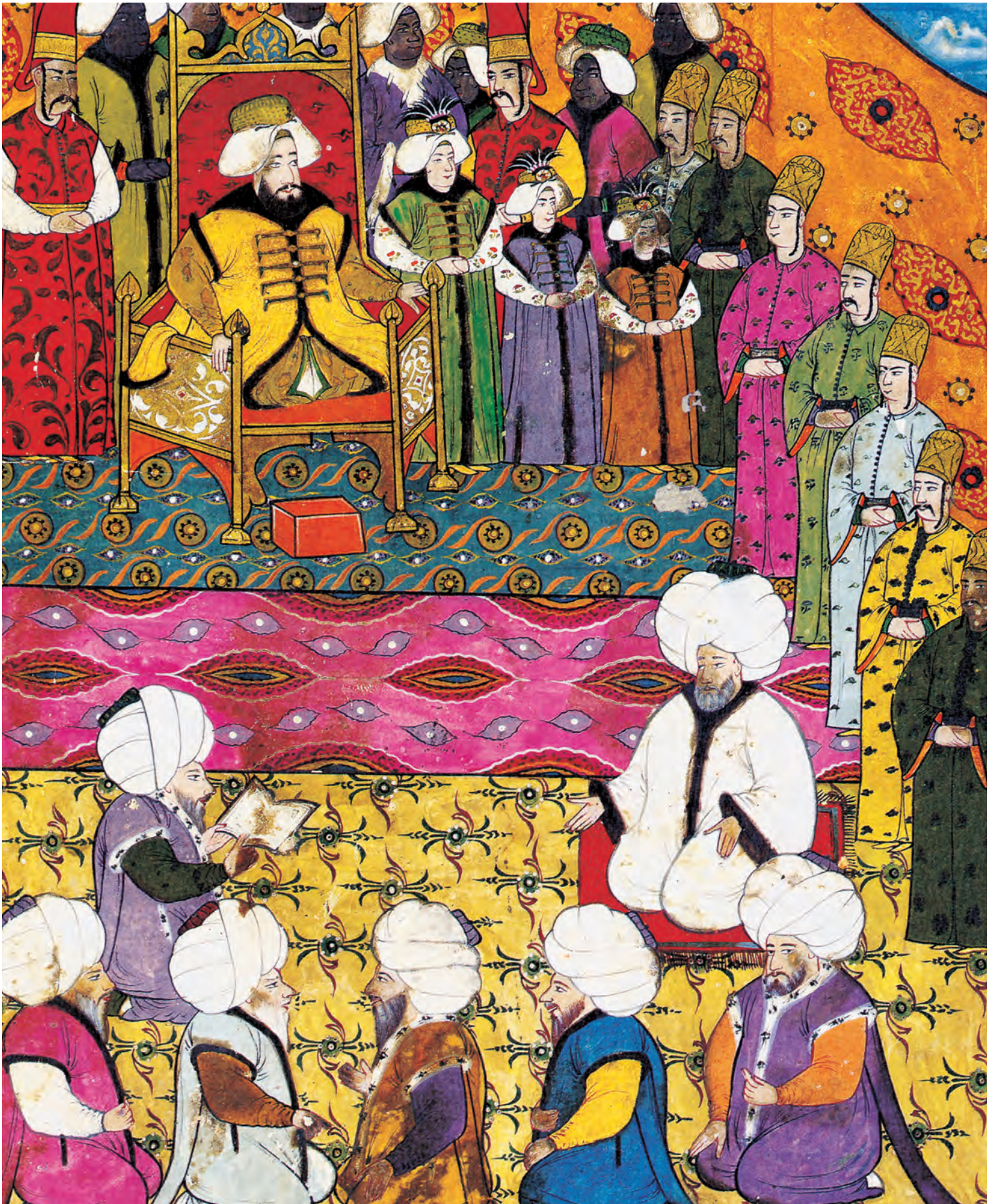
olması kuvvetle muhtemeldir. Daha sonraki padişahlar da bu geleneği sürdürmüşlerdir. Nitekim Haziran 1755'te III. Osman'ın, Üsküdar sahilinde Şerefabad Kasrı'nda kütüphane hocası Hamidî Efendi'yi huzuruna davet ederek tefsir dersi yaptırdığı ve dersin sonunda ona ihsanlarda bulunduğu bilinmektedir.

Başlangıç ve esas teşkil etmesi bakımından önemli olan ilk huzur derslerinin zamanı, mekânı, iştirakçileri ve bunlara yapılan ihsanlar hakkında III. Mustafa *Rûznâmesi*'nde önemli bilgiler bulunmaktadır. İlk derste Fetva Emini Ebubekir Efendi mukarrir, Nebih Mehmed, Konevî İsmail, Müzellef ve İdris efendiler de talip (muhatap) olmuşlardır. Kadı Beyzavî'nin tefsirinden, "Ey iman edenler! Kendiniz, anne babanız ve yakınlarınızı aleyhine de olsa Allah için şahitler olarak adaleti gözetin." mealindeki ayet takrir edilmiştir. Bu ders, başlangıcından itibaren tartışmalı geçmiş ve Sultan III. Mustafa tarafından ders sonunda her âlime yüz altın ihşanda bulunulmuştur. 15-26 Mayıs 1759 tarihleri arasında cuma dışında her gün padişahın huzurunda yapılan bu dersler Sepetçiler Kasrı, Sarık Odası, Ağa Bahçesi, Sofa ve Divanhane gibi Topkapı Sarayı'nın çeşitli mekânlarında gerçekleştirilmiş, toplantılara müzakereci olarak beş altı kadar âlim katılmıştır. Dersler öğle ile ikindi arasında icra edilir, ikindi namazından sonra padişah Harem'e çekilirdi.

Huzur derslerinde dersi takrir eden âlime *mukarrir*, müzakereci durumunda olan âlimlere önceleri *talib*, daha sonra *muhatap* denilmiştir. Bir mukarrir ve beş muhatapla başlayan bu derslerde muhatapların sayısı zaman içinde artmış, eksilmiş, ders adediyle günleri, saatleri ve dersin süresi değişikliğe uğramıştır. Nitekim Şubat 1767'de huzur dersleri için belirlenen âlim sayısı 126 olup bunlar on dokuz meclise taksim edilmiş ve her biri bir güne ayrılmıştır.

İçlerinden en kıdemli ve liyakatli bulunanlar mukarrir olmuştur. I. Abdülhamid döneminde Kasım 1775'te huzur dersleri için şeyhülislamın görüşü alınarak mukarrir ve muhatap olarak yetmiş âlim belirlenmiş, böylece sayı azaltılmıştır. Bu uygulamadan, huzur dersleri hocalarının şeyhülislam tarafından seçildiği anlaşılmaktadır. Gerek mukarrir gerekse muhatapların seçiminde liyakate ve ilmî mertebeye dikkat edilmesi, gönderilen emir ve tezkirelerde önemle belirtilmiştir. 1786 yılından itibaren ramazanda sekiz ders ile yetinildiği ve dokuzuncusunda mukarrirler meclisi toplanmasının bazı istisnalarla âdet hâline geldiği görülmektedir.

Tam bir ilmî serbestiyet içinde yapılan derslerde bir ayet okunup mukarrir tarafından onun tefsiri

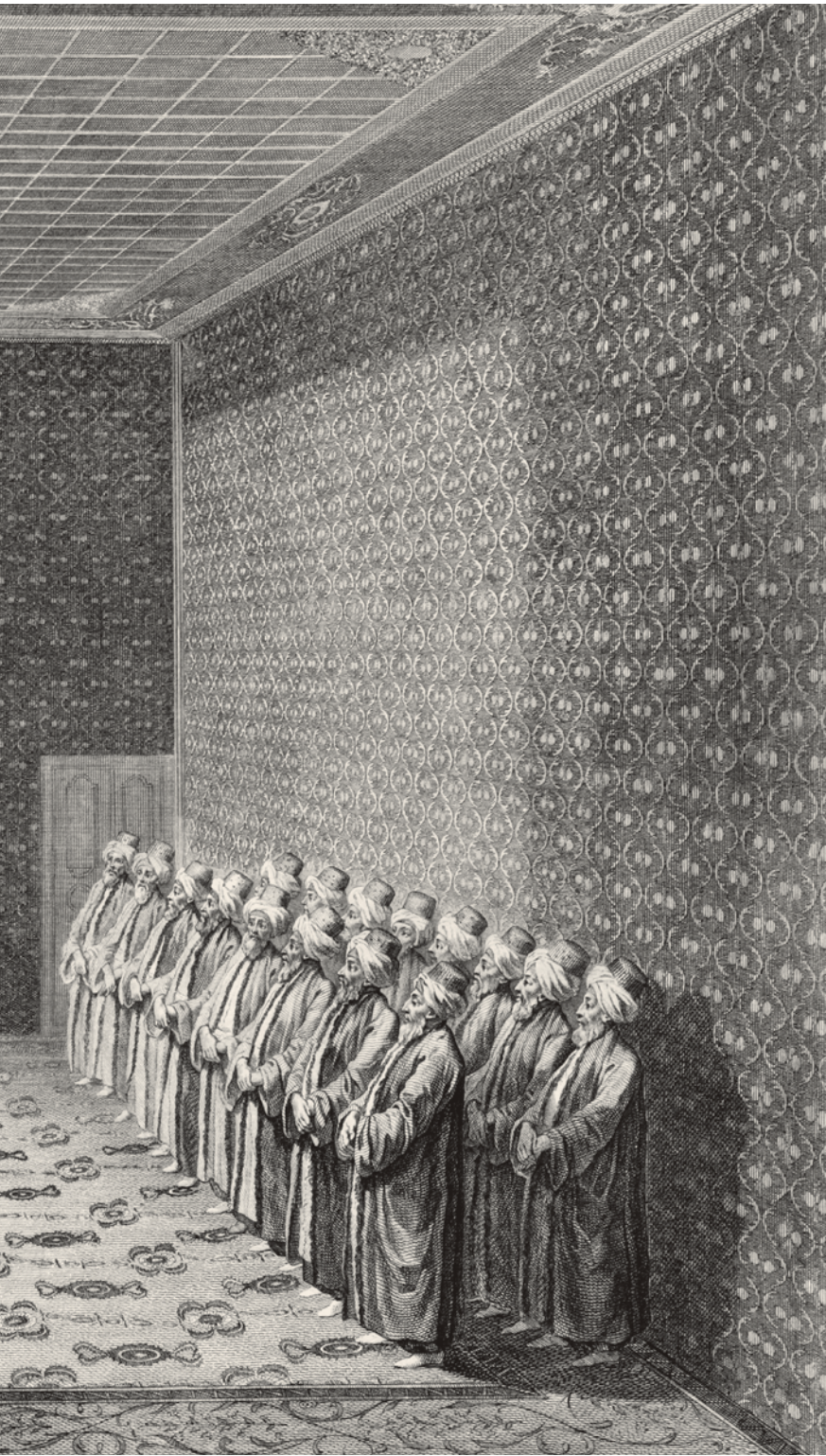
24- III. Ahmed'in huzurunda Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi (beyaz elbiseli, padişahın önünde sağda oturan) ile devrin uleması ders yaparken (Vehbi)

25- I. Abdülhamid'in huzurunda dinî bir sohbet. Sağda ayakta duranlar, Şehzade Selim (III.), Mustafa (IV.), Mahmud (II.) (d'Ohsson)

yapılır, muhatapların sorularına ve itirazlarına mukarrir cevap verir, böylece ilmî bir tartışma cereyan ederdi. Dersler genellikle *Kadı Beyzavî Tefsiri*'nden yapılırdı. Ancak ayetlerin tefsirinin son derece ağır ilerlediği, birkaç yılda sadece birkaç ayetin ele alınabildiği, bunun ise ayetlerin tefsir ve tahlillerinde gramer meselelerine, etimolojik ve ilgisiz yorumlara

ağırlık verilmesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Nitekim İsrâ suresinin tefsiri Kasım 1775'te başlamış, Ekim 1778'e kadar sürmüştü, Fetih suresinin tefsiri ise 1779-1784 yılları arasında tamamlanabilmiştir. Temmuz 1787'de Bakara suresinin tefsirine başlanmış, Mayıs 1791'e kadar beş yıl boyunca ancak ilk otuz ayetinin tefsiri müzakere edilebilmiştir.

Derslerde ilminin derecesini göstermek isteyen bazı muhatapların münazaralarda terbiye ve edep dışına çıktıkları da görülmüştür. Mesela Mart-Nisan 1763'te muhataplardan Tatar Hoca diye anılan Tatar Ali Efendi, mukarrir Abdülmümin Efendi ile ilmî tartışma sınırlarını aşarak, mukarrir terbiye dışı ağır sözler sarf edince Bozcaada'ya sürgün edilmiştir. Yine Ocak-

Şubat 1801'deki bir huzur dersi, mukarrir ve muhataplar arasındaki münazarada kendilerini ispatlamak isteyen muhatapların mukarrir lüzumsuz itirazları ile ilmî zeminden çıkarak terbiye dışı sözlerin sarf edilmesine sahne olmuş, bu durumdan müteessir olan III. Selim dersi yarıda kestirmiştir. Bu münazara, Kudsî Efendi'nin bir ayeti tefsirinden sonra muhataplardan Kastamonulu Ömer Efendi'nin itirazı ile başlamış, ardından Dağıstanlı Abdurrahman ve Ahıskalı Ali efendilerin itirazlarıyla büyümüştür. Mukarrir Kudsî Efendi, itirazlara sükûnetle cevap verip muhataplarını ikna etmek istemişse de muvaffak olamamıştır. Münazarayı dinlemekte olan Sultan III. Selim, cereyan eden tartışmadan üç muhatabın haksız olduklarını anlayarak her üçünün de muhataplıktan çıkarılmasını şeyhülislama bildirmiştir.

III. Selim döneminde muhatap sayısı yedi sekiz kadardı. Ocak-Şubat 1801 dersi sonunda padişahın verdiği yüzer kuruş ihšana, bir o kadar da Valide Mihrişah Sultan ilave etmiştir. IV. Mustafa'nın kısa hükümdarlık dönemindeki derse vakanüvis Mütercim Asım Efendi de katılmıştır. II. Mahmud devrinde 1834-1835 (1250) yılında Mabeyn başkâtipliğinden şeyhülislama gönderilen bir iradede derslerin çok derin, mücerret ve padişahın zihnini yoracak tarzda yapılması yerine gaza ve cihadı teşvik edici, padişahın yorulmadan dinleyebileceği sade olması tarzda istenmiş, bu, avam üslubu gibi görünse de padişahın bu tarzdan hoşlandığı ifade edilmiştir.

XIX. yüzyıl boyunca yapılan huzur derslerinde yeni bazı prensipler belirlenmiş ve bir teamül teşekkül etmiştir. Bu dönemde mukarrir ve muhatapların İstanbul ruûsunu almış, herhangi bir resmî vazifesi olmayan, İstanbul'da ikamet eden âlimler arasından seçilmesi, tayinlerin şeyhülislamın teklifi üzerine padişah tarafından yapılması, mukarrirlikte bir münhal olduğunda daha sonraki meclislerin mukarrirlerinin hiyerarşik sırayla yükselmesi, böylece son mukarrirliğe ilk meclisin baş muhatabının seçilmesi âdet olmuştur. Meclislerin toplantı yerini padişah belirlerdi. Burada mukarrir padişahın sağında, muhataplar ise mukarririn yanında yarım daire şeklinde önlerinde rahlelerle minderlere oturlardı. Erkek ve kadınlardan huzurda ders dinlemek üzere kalacakların isimlerinin padişahın tasvibinden geçmesi gerekirdi. Kethüdazade Arif Efendi, II. Mahmud zamanında ramazan ayının başından itibaren bir hafta devam eden huzur dersinde muhatap olarak bulunmuş ve *Menâkıbnâme*'sinde dersle ilgili bilgiler vermiştir. Arif Efendi dersle ilgili ayetler okunarak tartışmaya başlandığını; ayete uygun olarak askerinin nizamı, sabır ve sebatı, Allah'a bağlılığı gibi konular işlenmesi gerekirken hoca

26- Yavuz Sultan Selim Camii ve Sıbyan Mektebi

efendilerin, ayetteki “vav” atıfe mi hâliye mi, gibi meclise uygun düşmeyen gereksiz tartışmalara girdiklerini, Sultan II. Mahmud’un canının sıkıldığını, böylece dersin tatsız sona erdiğini belirtmektedir.

Sultan Abdülaziz döneminde Dolmabahçe Sarayı’nın Muayede Salonu’nda yapılan huzur dersleri II. Abdülhamid zamanında Yıldız Sarayı’nın Çit Kasrı’nda icra edilmiştir. Padişah burada yüksekçe bir mindere oturur, karşısında önlerinde rahlelerle mukarrir ve muhataplar yerlerini alırlardı. Ramazan ayı boyunca haftada iki gün devam eden ve iki saat süren bu derslerde mabeyn dairesinin büyükleriyle davet üzerine bazı vükela ve devlet adamları da bulunabilirdi. Her dersin mukarrir ve muhatapları farklı olurdu. Ders sonunda kendilerine eskiden olduğu gibi atıyyeler, cübbe ve şal verilirdi.

Huzur dersleri Sultan V. Mehmed Reşad zamanında Dolmabahçe Sarayı’nın Zülvecheyn sofasında

ramazan ayının ilk on gününde sekiz oturum hâlinde yapılırdı. Derslere şehzadeler ve devlet erkânı da davet edilirdi.

Hünkâr deniz tarafında kanepenin üzerine yerleştirilmiş mindere otururdu; sağ tarafında hanedan mensupları, sol tarafında da Mabeyn erkân ve memurlarıyla bendegân bulunurdu. Harem kadınları ise dersleri bir paravana arkasından takip ederdi. Mabeyn başkâtibi Halid Ziya’nın (Uşaklıgîl) da katıldığı bu derslerde mukarrir siyah, muhataplar mavi cübbe giyerlerdi. Aynı padişah dönemi Mabeyn başkâtiplerinden Lütfi Simavi ise hatıralarında huzur mukarrirliğinin âdeta inhisar hâlini aldığını; bunların da çoğunun taşralı olduğunu ve Türkçeyi bile düzgün konuşamadıklarını, padişahın bu durumu şeyhülislama hatırlatmasına rağmen olumlu sonuç alınmadığını belirtmektedir.

27- Ayasofya Sıbyan Mektebi

Bu derslere mukarrir olarak katılan Vildan Faik Efendi, dört dersin takrir ve müzakerelerini *el-Mevâizü'l-hisân* adıyla kitap hâline getirmiştir.⁶⁶

SIBYAN MEKTEPLERİ

Osmanlı Devleti'nde çocukların ilk tahsillerini aldıkları eğitim kurumlarına darüttalim, sıbyan mektebi, muallimhane, mahalle mektebi, mektep ve taş mektep adları verilmiştir. Şehir, kaza ve köylere kadar yayılmış olan bu mektepler her mahallede, hatta birçok sokakta yer alan yaygın eğitim kurumları idi. Eğitim dili tamamen Türkçe idi. Genellikle kurucularının adını taşıyan bu mektepler vakıf usulüyle ve ortak yardımlaşma ile faaliyetlerini devam ettirirdi.

Buralarda çoğunlukla erkek ve kız çocuklar birlikte okurlardı, ayrıca kızlara ve erkeklere ayrılmış sıbyan

mektepleri de vardı. “İlim tahsili her Müslüman erkek ve kadına farzdır.” hadisi kızların da bu mekteplere devamında temel ilke olmuştur. Hoca veya muallim denilen öğretmenler çoğunlukla erkek olmakla birlikte belli yaşa ve olgunluğa gelmiş bilgi ve yetenek sahibi kadın öğretmenlerin de sıbyan mekteplerinde hocalık yaptıkları bilinmektedir. Hatta müsait olduğu takdirde kadın hocaların evinde de bilhassa kız çocukları için sıbyan mektebi eğitimi verildiği de olmuştur.⁶⁷ Mahalle mescitlerine bitişik mekteplerde çoğunlukla mescidin imamı mektepte hocalık da yapardı. İstanbul'daki sıbyan mektepleri, devletin dışında ve devletten bağımsız olarak, padişahlar, hanedan mensupları, devlet ricali ve halktan insanların kendi mal varlıklarıyla kurulmuş, vakıf yoluyla idare edilen ilköğretim kurumları idi.

Bu mekteplerin böylesine yaygın olması İslam'ın

66 İstanbul 1350.

67 F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara 1964, s. 6.

28- Zevkî Kadın (III. Osman'ın eşi) Sıbyan Mektebi

eğitime verdiği önemin tabii bir sonucudur. Sıbyan mekteplerinde eğitime başlamak için kesin bir yaş belirlenmemiştir; genellikle dört ila yedi yaş arasındaki kız ve oğlanlar mektebe başlardı. II. Mahmud zamanında çıkarılan talimatnamede başlama yaşı yedi olarak belirlenmiştir.

Bu mektepler müstakil binalar şeklinde inşa edildiği gibi mahalle camisine bitişik olanları veya cami içinde imam ve müezzin odasında faaliyet gösterenleri de vardı. Osmanlı coğrafyasında sayıları binleri bulan bu mekteplerin her bakımdan en gelişmiş, en güzel örnekleri payitaht İstanbul'da bulunmakta idi. Bunlar arasında en meşhur ve mimari bakımdan en mükemmel olanları ise padişah ve hanedan mensuplarına ait olanlarıdır.

İstanbul'un fethinden sonra Fatih'in kendi adıyla anılan semtte kurmuş olduğu külliye içerisinde çocuklar için Türkçe vakfiyede darüttalim,⁶⁸ Arapça vakfiyede

mektep adıyla anılan sıbyan mektebi bulunmaktadır.

İstanbul'un ilk mükemmel sıbyan mektebi olan bu bina külliyesinin batı tarafında yer almaktadır. Türk maarif tarihi açısından çok önemli olan bu taş mektep 1916 Fatih yangınında zarar görmüş, binası satılmıştır. Vakfiyesinde sıbyan mektebinde istikamet sahibi, güzel soluklu (*nefes-i nefes*) bir öğretmen (*muallim*) tayin olunup öncelikle yetim çocuklara, bulunmaz ise fakir Müslüman çocuklarına dersler vermesi ve kendisine günlük altı akçe ödenmesi şart koşulmuştur. Ayrıca yardımcı olarak bir mektep halifesinin tayin edilmesi ve bu şahsın çocuklara iyi muamele etmesi ve derslerini tekrar etmesi ve çocukların anlamadıkları hususları izah etmesi, karşılığında vakıftan günlük iki akçe alması, mektebin güvenliği ve temizliğini temin etmek üzere bir de hademenin (*kayyım*) tayin edilip kendisine günlük bir akçe verilmesi vakfiyede şart koşulmuştur.

Sultan II. Bayezid'in (1481-1512) İstanbul'da kendi adıyla anılan külliyesinin kible tarafında yaptırmış

68 Fatih Mehmet II Vakfiyeleri, Ankara 1958, s. 204, 257.

29- Cevri Kalfa Sıbyan Mektebi

olduğu çift kubbeli mektep mükemmel örneklerden biri olup külliye vakfiyesinde burası hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Burada yetim ve fukara çocuklarına muallim ve yardımcısının (*halife*) Kur'an-ı Kerim öğretmesi üzerinde bilhassa durulmaktadır.⁶⁹ Ayrıca, çocukların eğitimi için dürüst, namazın şartlarını ve farzlarını bilen, münasip bir kimse muallimhanede yetim ve fakir çocuklardan otuz erkek çocuğa cuma dışında diğer günlerde Kur'an öğrete ve okuya, eski derslerini dinleye, namazla ilgili konuları okuta, tedibi gerekenleri tedip eyleye denilmektedir.⁷⁰

İstanbul'un en muhteşem külliyesi Süleymaniye'de ise üçüncü medreseye bitişik üniversite bahçesine bakan mahalde türünün en güzel örneklerinden olmak üzere etrafı yüksek duvarlarla çerilmiş, birkaç basamakla

69 "Ve muallimhaneyi dahi talim-i eytam ve evlad-ı fukara için vakfetti ki onlara muallimhanede muallim ve halife olanlar talim-i Kalam-ı kadim ve Kur'an-ı azim edeler."

70 Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, c. 1, s. 83.

çıkılan bahçe içerisinde kubbe ile örtülü büyükçe oda hâlinde sıbyan mektebi yer almaktadır.

Külliye vakfiyesinde daha önceki Fatih ve Beyazıt sıbyan mekteplerine benzer hususlara temas edilmektedir. Külliye bahsedilen *Tabakâtü'l-memâlik* ve *Süleymannâme* gibi vakayinamelerde sıbyan mektebinden bahsedilmektedir.

Bu erken dönem vakfiyelerindeki kayıt ve şartlarda sıbyan mekteplerinde öncelikle çocuklara Kur'an'ın öğretilmesine ve çocukların Kur'an'ı düzgün okumalarının sağlanmasına vurgu yapılmaktadır. XV-XVI. yüzyıla ait vakfiyelerde Kur'an talimi dışında başka konuların okutulması ve öğretilmesine pek temas edilmezken daha sonra mektep vakfiyelerinde muallim ve kalfaya ilaveten başka hoca ve derslerin zikredildiği görülür.

Nitekim Sultan I. Mahmud'un validesi Saliha Sultan'ın Azapkapı'da nefis sebili yanında yaptırmış olduğu, 1957'de yol genişletme çalışması sırasında yıkılmış olan sıbyan mektebinin vakfiyesinde kitabeti düzgün, hat sanatını öğretmekte maharet

30- Şehzade Mahmud Celâleddin için hazırlanan cüz kesesi (TSM, nr. 2/269)

sahibi bir kimsenin hoca olması şart koşulmaktadır. Aynı padişahın hasekisi Ramî Kadın'ın Beşiktaş'ta yaptırmış olduğu mektebin vakfiyesinde yine hat dersleri üzerinde durulmaktadır. Böylece en azından XVIII. yüzyılda hat derslerinin verilmesi üzerinde dikkatle durulduğu görülmektedir.⁷¹ Giderek sıbyan mekteplerinin programında gelişmeler olduğu vakfiyelerden takip edilmektedir. Nitekim 1782 (1196) Sultan I. Abdülhamid'in yaptırdığı sıbyan mektebi için vakfiyesinde ilmiyle amel, Arap diline vakıf bir hocanın ders vermesini, Arapça ve Farsçayı öğretmesini şart koşması müfredat programı açısından çok önemli bir gelişmedir.⁷² Osman Ergin, bu programın çok gelişmiş

⁷¹ Ergin, *Maarif Tarihi*, c. 1, s. 86.

⁷² “Ve ulema-i âmilinden ulûm-ı Arabiyyete mâhir, tetkik ile istihrac-ı mesâile kadir bir kimesne dahi mekteb-i şerif-i mezkûrda hâce-i küttab olup mekteb-i münife müdâvemet üzere olan sıbyandan sâhib-i râst u sedad ve bâliğ-i nisab-ı isti'dad olup ulûm-ı şettâ nahvine (tarafına) kudretin sarf edenlere tedris-i ulûm-ı Arabiyye ve talim-i lugat-ı Fariyye-i dürrîyye eyleye.”

olduğundan, bunun sebebinin ise mektebin amacının yakınındaki Bâbiâli'ye küçük yaştan itibaren eleman yetiştirmek olabileceğini, mektebin açılması düşünülen rüşdiye mektepleri için bir başlangıç teşkil edeceğini söylüyor.⁷³

Mali bakımdan vakıflarla desteklenen sıbyan mekteplerinde çocuklar parasız okudukları gibi kendilerine ayrıca elbise, harçlık verilir, padişah mektepleri imaretlerin yakınında olduğundan bedava yemek verilir, talebeler belli zamanlarda gezintiye götürülürdü. Sultan II. Bayezid Vakfiyesi'nde “Her iki nevbet (sabah akşam) fukara için pişen taamdan, eytamdan ve evlad-ı fukaradan mektepte hazır olanlara âdet üzere her ikisine birer aş verilir, eti ve ekmeğiyle...” denilmektedir.⁷⁴

Bir başka sıbyan mektebi vakfiyesinde sıbyan mektebinde Kur'an öğrenen yetim çocuklarının giyim

⁷³ Ergin, *Maarif Tarihi*, c. 1, s. 87.

⁷⁴ Ergin, *Maarif Tarihi*, c. 1, s. 87.

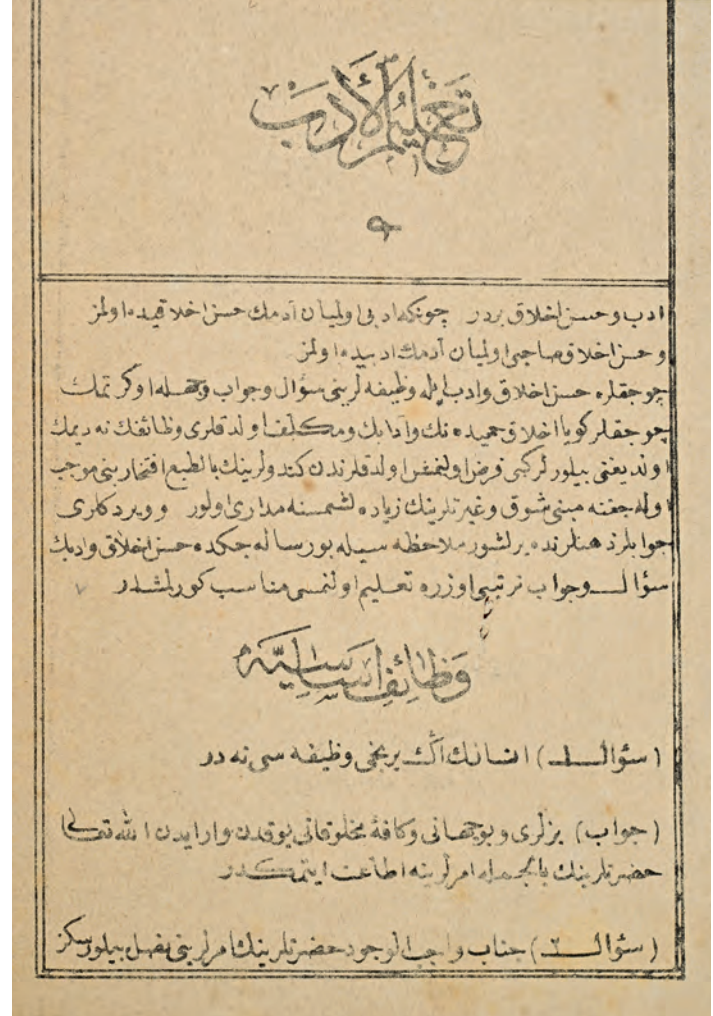
31- Recai Mehmed Efendi Sıbyan Mektebi

kuşamları için günde onar akçe, yılda iki kere elbise ve her gün iki öğün fukara için pişen yemekten mektepte hazır olan yetim ve fakir çocuklara verilmesi şart koşulmuştur.⁷⁵

Sıbyan mekteplerinde talebeye verilen elbise konusunda Şeyhülislam Esad Efendi Vakfiyesi'nde her sene talebeye birer boğası kapama, birer fes, birer mintan, birer zıbın, birer kuşak, birer mest pabuç verilmesi istenmektedir. Yine aynı vakfiyede her sene 1.200 akçe ile mektep hocası ve halifenin çocukları pikniğe (*seyir*) götürüp yemekler pişirilip çocukların doyurulması istenmiştir. Saliha Sultan Vakfiyesi'nde ramazan bayramında sıbyan talebesine birer kapama, birer kavuk, birer tiftik kuşak, birer mest pabuç, on akçe harçlık (*na'lçe-bahâ*) verilmesi şart koşulmuştur. İlkbaharda seyre çıkma yerleşmiş bir âdet olup hemen bütün sıbyan mekteplerinde uygulanır, bundan talebe ve velileri çok memnun olurlardı.

İstanbul'daki sıbyan mekteplerinin sayısı konusunda da kaynak ve istatistiklerde farklı bilgiler verilmektedir. Bayramzade Zekerriyya Efendi'nin şeyhülislam olmadan önce 1585'te yaptırmış olduğu bir sayıma göre İstanbul'daki sıbyan mektebi (*muallimhane*) sayısı 1.653'tür. Evliya Çelebi 1630'da geçit resminden bahsederken İstanbul'da 1.299 sıbyan mektebi bulunduğunu belirtir ve İstanbul'a ait vermiş

75 "Mekteb-i şerif-i mezburda taallüm-i Kur'an-ı azim eden eytam-ı zuafanın melbusatı hususu için yevmî onar akçe verilip, yılda iki defa eytam-ı mezbureye kifayet miktarı libas alvereler. Ve her gün iki nevbet fukara için pişen aştan ve ekmekten mektepte hazır olan eytama ve evlad-ı fukaraya vereler. Ve âdet üzere her gün ikisine birer çanak aş, bir pare et ve iki ekmek vereler" (Ergin, *Maarif Tarihi*, c. 1, s. 87).

32- Sıbyan mekteplerinin üçüncü ve dördüncü senelerinde okutulan *Ta'limü'l-edeb'*'in ilk sayfası

olduğu uzun listede mektep (*muallimhâne-i sıbyân-ı ebedhân*) sayısını 1.993 olarak verir. XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyıl başlarında bu sayı 300-350 civarında olup bunların bir kısmı harap veya arsa hâlinde bulunmakta idi. 1920'li yılların ortalarında düzenlendiği anlaşılan "Mekâtib-i Vakfiye Cedveli" başlıklı A. Turgut Kut tarafından yayınlanan⁷⁶ bir listede 314 sıbyan mektebinin ismi, banisi ve o andaki durumu belirtilmektedir. Buna göre arsa olanlar 83; harap hâlde olanlar 19; boş duranlar 14, yıkılanlar 5, polis veya jandarma karakolu olan 10, cami personeli tarafından kullanılan 23, mahalle bekçilerinin veya muhtarların kullandıkları 4, hâlen okul olarak kullanılan 40, vakıf tarafından satılanlar 19, özel idare tarafından satılanlar 2, belediye tarafından satılanlar 1, vakıf tarafından kiraya verilenler 18, özel idareye kiraya verilenler 9, belediye tarafından kiraya

76 A. Turgut Kut, "İstanbul Sıbyan Mektepleriyle İlgili Bir Vesika", *JTS*, 1978, c. 2, s. 55-84.

verilenler 10, spor kulübü, kurum veya birliklere verilenler 5, parti binası olarak kullanılanlar 9, yola gidenler 6, özel idarece el konulanlar 8, belediyece el konulanlar 3, mesken olarak kullanılanlar 6, mütevellisi tarafından oturulan veya kiraya verilenler 3, resmî daire veya depo olanlar 6, durumu bilinmeyenler 11 olmak üzere toplam 314 olmaktadır.⁷⁷

XIX. yüzyıla kadar ilköğretim sıbyan mekteplerinde veriliyordu ve buralara devlet müdahalesi yoktu. İlk ciddi müdahale ve düzenleme II. Mahmud zamanında oldu. Çıkarmış olduğu 1240 (1824) tarihli fermanla II. Mahmud, sıbyan mekteplerine ilişkin önemli yenilikler getirmiştir.⁷⁸ 1848 tarihli bir talimata göre sıbyan mekteplerinin dersleri elif bâ, Kur'an-ı Kerim, tecvid, ilmihâl, harekeli Türkçe, muhtasar ahlak, hattan oluşmakta idi.⁷⁹ Daha sonra 1875'te Saffet Paşa'nın Maarif Nazırlığı zamanında bu mekteplerin idaresiyle ilgili yeni bir talimatname çıkarılmıştır.⁸⁰

Kara tahtanın, 1870'lerden itibaren sıbyan mekteplerinde kullanılmaya başladığı bilinmektedir. Yazı yazmak için taş levhanın sıbyan mekteplerinde kullanılması ise 1847 tarihli talimat ile 1279 (1862-1863) tarihli bir talimat ile İstanbul'daki otuz altı sıbyan mektebindeki talebeye harfleri yazıp silmek için devlet hazinesinden birer taş levha, taş kalem ve küçük devatın verileceği bildirilmiştir. 1870'lerden sonra harita da sıbyan mekteplerinde kullanılmaya başlanmıştır.⁸¹

XIX. asrın ikinci yarısından itibaren bu mekteplerle ilgili çeşitli hatıralar, âmin alayı veya bed-i Besmele gibi merasimler⁸² hakkında yazılar yazılmış, gazete ve mecmualarda tefrikalar yayınlanmıştır, bunlar daha sonra kitaplaştırılmıştır.⁸³

Padişah sıbyan mektepleri dışında bugün İstanbul'da bir minyatür gibi şehrin cadde ve sokaklarını süsleyen mektepler arasında Vatan Caddesi'nde Sinan'ın eseri Şah-ı Hûbân Sıbyan Mektebi, Zeyrek'te Zenbilli Ali Efendi Sıbyan Mektebi, Küçük Ayasofya yakınında

İskender Paşa Sıbyan Mektebi, Üsküdar Doğancılar'da Rüstem Paşa Sıbyan Mektebi, Eminönü Alemdar Caddesi'nde Zeynep Sultan Sıbyan Mektebi, Eminönü Horhor Caddesi'nde Süleyman Halife Sıbyan Mektebi, Beyoğlu Fındıklı'da Zevkî Sıbyan Mektebi, Beylerbeyi'nde II. Mahmut Sıbyan Mektebi, Harf İnkılabı'nda kitabesinin bir kısmı kazınmış olan Cevri Kalfa Sıbyan mektebi, Aksaray Namık Kemal Caddesi üzerinde Ebubekir Ağa Sıbyan Mektebi, Vefa'da Recai Mehmet Efendi Sıbyan Mektebi bugün hâlâ ayakta duran, her biri kendi devrinin mimari ve sanat hususiyetlerini taşıyan görülmeye değer güzellikteki sıbyan mektepleridir. Bu mektepler bugün çeşitli kültür ve sanat faaliyetleri için kullanılmaktadır.

İSTANBUL ULEMASI

İslam devletlerine tarih boyunca uzun süre başkentlik yapmış olan Semerkant, Buhara, Merv, İsfahan, Fas, Tunus, Konya gibi şehirlerin her birinde kendine has bir ilim ve ulema geleneği oluşmuştur. 1.400 sene boyunca sırayla hilafet merkezi olmuş Medine, Şam, Bağdad, Kurtuba, Kahire ve İstanbul'da ise bu gelenek çok daha tesirli ve kalıcı olmuştur. Bu tesir siyaset kurumunda, dinî ve toplumsal hayatta çok iyi fark edilir. Bu şehirlerin, bilginlerinin biyografilerini içeren cilt cilt tabakat kitapları yazılmıştır.

İslam dünyasında yaygın kullanılan *ulemâ* Arapça ilim kökünden ism-i fail olan *âlimin* çoğulu olmakla birlikte terim olarak özel bir anlam kazanmış, toplumun aydın bir ölçüde de aristokrat sayılan bir zümresine verilen ortak bir isim olmuştur. Osmanlı'da hemen her devirde ulema, toplumu oluşturan temel unsurların başında görülmüş, kendisinden çok şey beklenen bu zümre hakkında çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır.⁸⁴ Osmanlı Devleti'nde medrese tahsilini tamamlayarak icazet alıp hukuk, eğitim alanında, başlıca dinî hizmetlerde ve zaman zaman da bürokraside sorumluluk üstlenen veya tamamıyla kendisini özel olarak toplum hizmetine adanmış ilim erbabına ortak bir terim olarak *ulemâ* denilmiştir. Başkent ve hilafet merkezi olarak İstanbul'da ulema, gelenek ve imtiyazlarını iyi koruyan temsil ettiği hukuki ve dinî formasyondan dolayı toplumun her kesiminde etkili olan ayrıcalıklı bir zümre olmuştur.

İstanbul'un fethinden sonra Fatih'in uyguladığı kültürel siyasetin bir başka yönünü, payitaht yaptığı bu

⁷⁷ Kut, "İstanbul Sıbyan Mektepleri", s. 57.

⁷⁸ Tam metni için bkz. Cevdet, *Tarih*, c. 12, s. 238-240.

⁷⁹ Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrası*, haz. M. Ergun v.dğr., Ankara 2002.

⁸⁰ Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti*.

⁸¹ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara 2012, s. 217-218.

⁸² Bu konuda geniş bilgi için bu bölümde yayınlanan Mustafa İsmet Uzun'un "İstanbul'da Okula Başlama Merasimi" yazısına bakınız.

⁸³ Hatıralardan seçmeler için bkz. İsmail Kara, Ali Birinci, *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle / Sıbyan Mektepleri, Hatıralar, Yorumlar, Tetkikler*, İstanbul 2005.

⁸⁴ M. İpşirli, "Osmanlı İlimiye Mesleği Hakkında Gözlemler: XVI-XVII. Asırlar", *Osmanlı Araştırmaları*, 1988, sy. 7, s. 275-285.

33- Ali Kuşçu ile Fatih Sultan Mehmed (Şekaiik)

şehrin âlimlerle dolu bir merkez hâline gelmesi düşüncesi oluşturur.

Fatih ulemaya çok değer vermiş her türlü icraatında onların görüşlerinden istifade etmiş ve onları önemli mevkilere getirmiştir. Bu dönem sadece teşkilat açısından değil anlayış ve yaklaşım bakımından da bir dönüm noktası teşkil eder. Fatih'i meşhur teşkilat ve teşrifat kanunnamesinde ilk defa olarak ulema ile ilgili hükümlere yer verilmiştir. Ayrıca ilmiye, seyfiye ve kalemiye şeklinde mesleklerde bariz bir ayrılma söz konusu olmuş, bu mesleklere intisap edecek gençlerin menşeleri, tahsilleri, formasyonları ve hizmet edecekleri alanlar tedricen belirmeye başlamıştır.

Osmanlı şehzade ve sultanları içinde en çok hocası olan Fatih'tir. Genellikle padişah hocaları İstanbul'un en tanınmış uleması arasından seçilirdi.

Halepli Siraceddin Mehmed, İbn Temcid, Mevlana Ayas, Molla Güranî şehzadelğinde; Sinan Paşa, Bursalı Hocazade Muslihiddin Mehmed, Ispartalı Abdülkadir, Samsunlu Hasan, Veliyyüddinzade Ahmed Paşa ve Hayreddin Efendi ise padişahlığı sırasında Fatih'in hocaları olmuştur.⁸⁵ Fatih'in hocaları ile münasebeti,

⁸⁵ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 145.

münakaşaları ve nihayet Molla Güranî karşısında boyun eğmesi hoca-talebe münasebetleri için iyi bir örnek teşkil etmiştir. Fatih dinî-felsefi konulara büyük ilgi duymuş, bilginler arasında bu konuların tartışılmasını sağlamıştır. Gazzalî ile İbn Rüşd *Tehâfüt*'lerinin onun isteği üzerine tertip edilen münazarada iki grup ulema arasında günlerce tartışılması ve Gazzalî'nin görüşlerinin daha tutarlı olduğunu ortaya koyan üçüncü bir *Tehâfüt*'ün yazılması bunun en güzel örneğini oluşturmaktadır.⁸⁶ O dönemde medreselerde de aynı istikamette gelişmenin olduğu ve felsefe derslerinin programda yer aldığı, ancak daha sonraları bu derslerin tedricen kaybolduğu bilinmektedir.

II. Bayezid daha Amasya'da şehzadeligi döneminde sarayında ulema ve şuaradan bir kültür muhiti oluşturmuş, daha sonra bu seçkin zümre II. Bayezid ile İstanbul'a gelmiştir. I. Selim devrinin fetihlerle geçen kısa saltanat döneminden sonra Kanunî devrinde Osmanlı ilim hayatı özellikle teşkilat ve fiziki imkânlar açısından en yüksek seviyesine ulaşmıştır.⁸⁷

Osmanlı Devleti'nde özellikle payitaht uleması çeşitli ayrıcalıklar ve imtiyazlarla taltif edilmiştir. Bunları vergilerde ve cezalardaki ayrıcalık ile çocuklarına tanınan imtiyazlar şeklinde iki noktada toplamak mümkündür. Bütün askerîler için bazı vergilerden muafiyet tanınmış olmakla birlikte ulema için bu muafiyetin sınırı çok daha geniş tutulmuştur. Diğer taraftan askerî sınıfın ehl-i örf kesimine idam da dâhil her türlü ceza verilirken *ehl-i şer'* olarak tanımlanan ulemaya en ağır ceza olarak görevden azil veya sürgün verilmektedir.⁸⁸ Ulemaya istisnai olarak ölüm cezasının verildiği de olurdu. Nitekim XVII. yüzyılda iki şeyhülislam Ahîzade Hüseyin (ö. 1634) ve Hocazade Mesud (ö. 1656) efendilerin ölümle cezalandırılmaları değerlendirildiğinde keyfi kararlarla ulemadan kişilerin öldürüldüğü görülür.

Şeyhülislam ve padişah hocası Seyyid Feyzullah Efendi ise asiler tarafından öldürülmüştür (ö. 1703). Ancak bütün hâlinde değerlendirildiğinde bunların münferit olaylar olduğu görülür.

Mevalîzâde Kanunu adıyla bilinen uygulama ile ilk defa II. Murad'ın Molla Fenarî'nin (ö. 1431) evlatlarına bahşettiği imtiyazla başlamıştır. Buna göre Molla Fenarî oğulları ve torunları müderrisliğe kırk

⁸⁶ Mübahat Türker, *Üç Tehâfüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti*, Ankara 1956.

⁸⁷ Ayrıntılı inceleme için bkz. İpşirli, "Scholarship and Intellectual Life", c. 2, s. 15-58.

⁸⁸ Geniş bilgi için bkz. Ahmet Mumcu, *Osmanlı İmparatorluğunda Siyaseten Katl*, Ankara 1963, s. 67-70, 125-131.

34- Şeyhülislam Ebussuud Efendi (Sağda) (Tezkiretü's-şuara)

akçe ile tayin olunurlardı.⁸⁹ Daha sonra bu imtiyazların kapsamı genişletilerek diğer ilmiye ailelerine, hatta ulema çocuklarına da verilmiş netice itibarıyla bu, ilmin itibarının zedelenmesine ve ulemanın kadrinin azalmasına sebep olmuştur. Uygulamaya yansıyan bu ayrıcalıkların dışında belki en önemli olanı ise bu zümrenin toplumda sahip olduğu itibar yüceliğidir.

⁸⁹ Atâî, *Zeyl-i Şekâik*, s. 32; ayrıca bkz. oradan naklen Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 71-72.

Ancak sadece ilmiyeye tanınan böylesine geniş kapsamlı imtiyazların ilim adamları tarafından nasıl yanlış uygulandığının pek çok örnekleri de görülmüştür.

Osmanlı İstanbul'unda, zamanla önemli ulema aileleri de ortaya çıkmıştır. Tanınan hususi imtiyazlar ile bu aileler arası akrabalık münasebetleri de tesis edilerek âdeta bir "ilmiye ağı/şebekesi" oluşturmuşlardır. Genel bir değerlendirme yapılırsa mesleğin babadan oğula intikali ve ailelerin teşekkülü müspet ve menfi yönleri olan bir gelişmedir. Akademik hayata girecek kimsenin daha küçük yaştan itibaren ilim ortamında büyümesi, birçok meseleyi babasından ve onun dostlarından sıkıntısız olarak öğrenmesi ve bilhassa kitap ve kütüphane temininin maddi manevi güçlükler arz ettiği o dönemlerde çocuğun babasının kitaplarına sahip olması şüphesiz müspet noktaldır. Ancak bir çocuğa ulema çocuğu olduğu için imtiyaz tanınması hiçbir şekilde savunulacak bir husus değildir. Değişik dönemlerde en güçlü devirlerini yaşayan yirmi civarında aile belli başlı ilmiye makamlarını kolayca elde etmiş, ayrıca ulema aileleri arasındaki evlilikler ailelerin güç ve nüfuzunu bir kat daha artırmıştır. Bu ağın dışından mesleğe girmek ve yükselmek isteyen gencin yılmadan, moralini bozmadan çok çalışması gerekmekte idi.

XV. yüzyılın ikinci yarısında Çandarlılar ve Fenarîler hariç henüz güçlü ilmiye aileleri teşekkül etmiş değildi. Aslında Fatih döneminde çok tanınmış âlimler vardı ancak köklü ailelerin oluşması için biraz daha beklemek gerekiyordu. XVI. yüzyıl başlarından itibaren Müeyyadzadeler, Kınalızadeler, Çivizadeler, Taşköprülüzadeler, Ebussuudzadeler, Bostanzadeler, Hoca Sadeddinzadeler, Zekeriyadzadeler aile olarak oluşmaya başladı. XVII. yüzyıl boyunca bazı yeni aileler oluştu. XVIII. yüzyılda ise daha önce mevcut olan ailelerin çoğu giderek güçlenip aristokrat birer kimlik kazanırken, bazı aileler gücünü ve nüfuzunu kaybetmiş ancak bu yüzyılda Dürrizadeler, Arapzadeler, Feyzullahzadeler, Ebu İshakzadeler, İvazpaşazadeler gibi ailelerden bazıları Osmanlı'nın sonuna kadar devam edip Cumhuriyet'in başlarında da köklü eşraf ailelerini teşkil etmiştir. Bu ailelerden pek çok şeyhülislam, nakibüleşraf, kazasker, kadı ve müderris yetişmiş, hatta bazı dönemlerde yüksek ilmiye makamlarını bunlar tekellerine almışlardır.

İçtimai bakımdan önemli mevkilerde bulunan İstanbul ulemasının iktisadi bakımdan da vüzerâ kadar olmasa da kalabalık bir kapı halkı ile refah içinde oldukları, özellikle XVIII. asırdan itibaren Boğaziçi'nde yalılarda oturdukları İstanbul'un meşhur mezarlık veya hazirelerinde hususi mezar yeri ve sandukaları

35- Şeyhülislam (Gouffier)

bulunduğu bilinmektedir. Nitekim son devir İstanbul ulemasından Şeyhülislam İmam-ı Şehriyari Mahmud Efendi'nin Kanlıca'da; Yasincizade'nin Beykoz'da; Bahaî Efendi'nin Kanlıca'da; Şeyhülislam Mehmed Salih Efendi'nin mazuliyette yalıları vardı. Ebubekirzade Ahmed Efendi'nin Kanlıca'da Bahaî Mezarlığı'nda, Yenişehirli Abdullah Efendi'nin Kanlıca Mezarlığı'nda aile kabirleri bulunmaktadır.

Ulema-Siyaset İlişkisi

XVII. yüzyıla kadar daima gücünü koruyan, önemli bir nüfuza sahip olan İstanbul uleması bu yüzyılda umumiyetle kendi dışında oluşan gelişmeler sebebiyle bir yıpranma dönemine girmiş, genellikle elde olmayan sebeplerle kendilerini siyasetin yıpratıcı ortamı içinde bulmuşlardır. I. Ahmed'le başlayan ve peş peşe, devlet ve yönetim tecrübesinden mahrum, genç yaştaki padişahların hüküm sürdüğü bu dönemde dizginler, askerî

ağaların, saraydaki başta Valide Kösem Sultan olmak üzere nüfuz odaklarının ve tabii olarak ulemanın eline geçmiştir. Her bir zümre kendi nüfuzunu kuvvetlendirmek için İstanbul ulemasını yanına çekmek istemiştir. Siyasi fetvalar, ulemanın bölünerek farklı taraflarda yer alması, onları hem ilim yolundan alkoymuş, hem de siyasi mücadele içinde yıpratmıştır. Bunlar içerisinde en önemlisi ve toplumda büyük sarsıntı meydana getireni şüphesiz isyanlar ve ulemanın verdiği padişah hal' fetvalarıdır. İstanbul'da şeyhülislam, kazasker, nakibüleşraf, padişah hocası, İstanbul kadısı gibi yüksek mevkili ulema "ehlül-hal ve'l-akd" yetkisine sahip idi. Dolayısıyla biat, culüs, kılıç kuşanma, isyanlar ve hal' gibi işlevsel yönü ağır basan olaylarda tabii olarak yetki ve söz sahibi oldular.

Bu toplumsal ve siyasi olayların en sert ve sarsıcı olanı şüphesiz isyanlardır. Bu anlamda gerek yeniçeri ve sipahilerin çeşitli sebeplerle çıkardıkları isyanlarda gerekse 1703, 1730 ve 1808 isyanları gibi toplumu sarsan, saltanat değişikliklerine sebep olan ve geniş halk kitlelerini derinden etkileyen hadiselerde İstanbul uleması ister istemez kendisini olayların içerisinde bulmuştur.

1703 isyanında ulemanın olayların içinde yer aldığı, fiilen müdahil olduğu görülmektedir. Bunların hepsinde de ulemanın bazen çok aktif ve istekli, bazen de kerhen, mukteza-i hâle uygun fetvalar verdikleri tarihî bir gerçektir. II. Mustafa'nın akıbeti ile ilgili fetvada dört husus üzerinde duruluyordu: Birincisi, II. Mustafa'nın devlet hazinesini israf etmesi hususu; ikincisi, adaleti ihlal eden bir hükümdara halkın karşı çıkmasının meşruiyeti konusu; üçüncüsü adaleti ihlal eden bir hükümdarı tutanların mahkûm edilmesi; dördüncüsü ise, sulha rıza göstererek büyük toprak kayıplarına sebep olması ithamı idi.⁹⁰

1730 ayaklanmasında Yenişehirli Abdullah Efendi, İstanbul kadısı Zülalî Hasan Efendi, Kazasker Paşmakçızade Abdullah Efendi ve diğer ulemanın tutumları, bu zümrenin zaman zaman sosyal ve siyasi olaylarda ne denli önemli rol oynadıklarının bir göstergesidir.

III. Selim'in 1807'de tahttan indirilmesi, IV. Mustafa'nın cülusu olaylarında Şeyhülislam Ataullah Efendi, Sadrazam Köse Musa Paşa ve askerlerin ileri gelenleriyle yapılan müzakereler yine İstanbul ulemasının nasıl olayların içinde yer aldığına işaret eder. Bu sırada

⁹⁰ Rifaat Ali Abou-el-Haj, *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics*, İstanbul 1984, s.71'den aktaran Virginia Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk: Osmanlı Harpleri, 1700-1870*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2010, s. 44.

36- İstanbul uleması, XVI. yüzyıl (İntizâmî)

ordusuyla Rusçuk'tan İstanbul'a gelen Alemdar Mustafa Paşa 21 Temmuz 1807'de Ataullah Efendi'yi azlederek yerine Arapzade Mehmed Arif Efendi'yi şeyhülislamlığa getirdi; III. Selim'in tahttan indirilmesinde rol oynayan ulemayı da sürgüne gönderdi. Ataullah Efendi bir süre Bebek'teki yalısında oturduktan sonra 31 Temmuz 1808'de Bulgaristan'ın Kızanlık kasabasına sürüldü.

İstanbul ulemasını derinden sarsan ve çoğu zaman konumunu tartışmalı hâle getiren husus şüphesiz hal' yani padişahları tahtından eden fetvalarıdır.

Otuz altı Osmanlı padişahından ondan fazlasının çoğu kere hukuki ilkeler zorlanarak tahttan indirilmiş olması son derece manidardır. XVII. yüzyıl başlarında I. Mustafa, II. Osman ve Sultan İbrahim'in hal' edilmelerinde ulema isteyerek veya istemeyerek üzücü olayların tam ortasında yer almış, aktif rol oynamıştır. Nitekim Sultan İbrahim'e hal' edildiğini tebliğ etmek üzere giden heyete Sultan İbrahim'in hakaretler etmesi üzerine heyette bulunan mazul İstanbul kadısı Kara Çelebizade Abdülaziz Efendi'nin "Umur-ı şer'iyeye vü diniyyeye adem-i

37- İstanbul uleması, XVIII. yüzyıl (Vehbî)

tekayyüdle cihanı haraba verdin, evkatını lehv ü gafletle geçirip rüşveti fâş ve bunca zalemeyi âleme musallat ve beytûlmali telef ettin.” şeklindeki ağır hakaret içeren sert konuşması bir taraftan ulemanın cesaretini, diğer taraftan da siyasete ne derece müdahil olduğunu göstermektedir.⁹¹

XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyıl başlarında Sultan V. Mehmed Reşad hariç dört padişahın peş peşe tahttan indirilme fetvalarının siyasi irade doğrultusunda müsevvit ve fetva eminleri tarafından hazırlanması ve şeyhülislamın tasvip ve imzasıyla tatbik mevkisine konulması makam sahibi İstanbul ulemasının siyaset ile iç içeliğinin önemli bir göstergesidir.

Sultan V. Mehmed Reşad döneminde ise fiilen iktidarı elinde bulunduran İttihat ve Terakki Partisi'nin I. Cihan Harbi'ne girmesi ve bu oldubittiye dinî ve kutsal bir mahiyet kazandırmak için kendisi de bir İttihatçı olan Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi'ye Cihad-ı Ekber fetvaları verdirmiş olması, ulema tarafından dinin siyasete alet edilmesinin bir başka örneğidir.

İstanbul ulemasının siyasi ve idari anlamda güçlü etkisi meşveret meclislerinde görülmektedir. Osmanlı asırlarında daima müracaat edilen etkili bir kurum olarak meşveret meclisleri özellikle XVII. yüzyıl sonlarından itibaren Divan-ı hümayunun tedricen önemini ve düzenli toplanma kuralını kaybetmesiyle büyük önem ve güç kazandı. Bu kurula devlet erkânı yanında fiilen görevde veya mazul durumda olan üst düzey ulema katılır, toplantının seyrinde kararların alınmasında etkili rol oynardı. Sarayda, Bâbıâli'de, ağa kapısında ve şeyhülislam konağında yapılan bu toplantılara kimlerin katıldığı belli olmakla birlikte tartışma zabıtları, bir iki istisna dışında maalesef mevcut değildir. Bu meşveret meclislerinde görüşleri, yorumları, olaylara yaklaşımıyla padişahın dikkatini çeken âlimler süratle kazaskerlik ve bilhassa şeyhülisamlık makamına yükselirdi. Nitekim Kadızade Mehmed Tahir Efendi Anadolu kazaskeri olarak katıldığı bir meşveret meclisinde yorumları ile II. Mahmud'un dikkatini çekmiş 1825 yılında Mekkîzade yerine şeyhülislam olmuştur. İdari, askerî, siyasi konularda yapılması gereken ıslahatlar, alınacak tedbirler ve girişilecek teşebbüsler konularında İstanbul ulemasının fikir üreten ve en çok ıslahat layihası sunan zümre olduğu bilinmektedir. Nitekim III. Selim'in 1792'de çıkardığı bir fermanla ıslahat hakkında devlet adamlarının fikirlerini birer layiha

91 İ. H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronoloji*, İstanbul 1972, c. 3, s. 409.

38- Şeyhülislam (Vehbî)

hâlinde sunmasını istemesi üzerine, layiha sunanlar arasında ilmiye menşelilerin çoğunluğu oluşturması dikkati çekmektedir. Dönemin Rumeli Kazaskeri Tatarcık Abdullah Efendi de bir layiha sunmuştur. Bir örnek olmak üzere burada incelenecek olursa layihanın muhafazakâr bir tutum içinde ve edebî bir üslupla kaleme alındığı görülür. Abdullah Efendi'nin fikirlerinin büyük ölçüde benimsendiği, gerek zamanında gerekse daha sonraki dönemlerde bunlar üzerinde dikkatle durulduğu anlaşılmaktadır.

Yenilik teşebbüsleriyle girilen XVIII. yüzyılda İstanbul uleması yeniliklere taraftar, hatta yer yer öncü olarak görülmüş, devletin toparlanmasında ağır sorumluluk üstlenmiştir.⁹² Ayrıca bu asırda Damad Ali Paşa, Nevşehirli İbrahim Paşa ve Hekimoğlu Ali Paşa

gibi sadrazamlar ulemayı himaye ederek durumunu iyileştirmek için gayret sarf etmişlerdir.⁹⁵ XIX. yüzyıldan itibaren ise önce eğitimin önemli bir kısmı ulemanın tekelinden çıkmıştır. Bu dönemde devlet desteği ile Batı tarzında yeni açılan mektepler ulemanın kontrolü dışında kaldı. Aynı dönemde yargı sisteminin en önemli kısmı olan Nizamiye mahkemeleri de ulemanın kontrolünden çıkmış, ulemanın elinde sadece ahval-i şahsiyyenin görüldüğü kadı mahkemeleri kalmıştır. Önce eğitim, sonra da yargı sisteminin önemli bir kısmı elinden alınıp başka mahfellere verilmesiyle ulemanın istihdam alanında devamlı bir daralma başlamış, vakıf yönetimi ve gelirlerinin de Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurulmasıyla ulemeden alınıp devlet idaresine ve bütçesine aktarılması sonucu⁹⁴ ulema maddi manevi büyük bir nüfuz ve güç kaybına uğramıştır.

Ulema ve İlim

Osmanlı Devleti'nde genel olarak bilinen ve inanılanın tersine, birçok yenileşme hareketi ulemanın öncülüğü, desteği veya en azından tasvibi ile olmuştur. Esasen bunun Osmanlı Devleti'nde köklü bir geleneği bulunmaktadır. Kuruluş döneminden başlayarak devletin tasfiyesine kadar her devirde birçok askerî, ilmî ve siyasi teşkilat ulemanın öncülüğü ve teşviki ile vücut bulmuştur. Devlet teşkilatına dair eser yazanlar arasında, XVIII-XIX. yüzyıllarda ıslahat layihası veren her seviyeden çok sayıda ilmiye ricalinin mevcut olduğu bilinmektedir. Somut örnekler vermek gerekirse, matbaanın gelmesine fetva veren Yenişehirli Abdullah Efendi, III. Selim'in ıslahat layihası talebine en şümüllü raporları verenlerin başta Tatarcık Abdullah Efendi olmak üzere ilmiye ricali olduğu ve nihayet II. Mahmud'un ıslahatını meşru ve zaruri göstermek, bu konuda kamuoyu oluşturmak üzere Şeyhülislam Kadızade Mehmed Tahir ve Yasincizade Abdülvehhab efendilerin, Rumeli Kazaskeri Sahaflarşeyhizade Esad Efendi'nin yoğun çalışmaları dikkate değer örneklerdir.⁹⁵

XVI. yüzyıl sonları ve XVII. yüzyıl başlarında bazı teşkilat tarihi eserlerinde ulemaya bazen kısa bazen uzun pasajlar ayrılmış, ulema hakkında genel değerlendirmeler

⁹³ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 296; M. T. Gökbilgin, "Ulema", *İA*, XIII, 26.

⁹⁴ Açıklama için bkz. M. İpşirli, "II. Mahmud Döneminde Vakıfların İdaresi", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri Bildirileri*, İstanbul 1990, s. 49-57.

⁹⁵ Geniş bilgi için bkz. Uriel Heyd, "The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II", *Asian and African Studies*, 1972, c. 7, s. 64-69; Avigdor Levy, "Osmanlı Uleması ve Sultan II. Mahmud'un Askerî İslahatı", *Modern Çağda Ulema*, ed. Ebubekir Bağader, çev. Osman Bayraktar, İstanbul 1991, s. 29-61.

⁹² H. A. R. Gibb, H. Bowen, *Islamic Society and the West*, Oxford 1957, c. 2/1, s. 81-113.

39- III. Selim, sadrazam ve ulema ile Topkapı Sarayı'nda Babü's-selam'ın önünde (TSM, nr. 17/163)

yapılmıştır. Bunların çoğu ulemanın bozuk bir düzen içinde olması, çeşitli yolsuzluklara karışması, sefih bir duruma düşmeleri gibi olumsuz konulara hasredilmiştir. Bu metinler İstanbul ulemasının tamamının aynı kategoride olduğu anlamında yorumlanmamalıdır. Metinlerin retorik yapısı, aslında nasihat ve olması gerekeni ortaya koymaya yönelik bir mahiyet arz eder. Öte yandan XVII. yüzyılın tanınmış bilgini Kâtib Çelebi de çeşitli vesileler ile İstanbul'daki ulemeden, medrese tahsilinden ve genel olarak ilim hayatının içine düştüğü buhrandan, bunun sebep ve çarelerinden bahsetmiştir. Bu konuda en sıhhatli yaklaşım onun değerlendirmelerinde görülür. Kâtib Çelebi *Mîzânü'l-hak fî ihtiyâri'l-ehak* adlı eserinde Hristiyanlıkla felsefi ilimler

daima birbiri ile çatışma hâlinde olmasına mukabil İslam dünyası bu ilimleri hiçbir zaman reddetmemiş, tam aksine uzlaştırmaya çalışmıştır, demektedir, İslamiyet'in ilk döneminde yabancı ilim ve düşüncelerin imanı sarsar endişesi ile menedildiğini, bir süre sonra İslam inancı yerleşince bütün ilimlere müsaade edildiğini dile getirmektedir. Yunan ilim ve felsefesi tamamıyla tercüme ve şerh edilmiştir. Bu sahada çalışan Gazzalî, Fahreddin Razî, Alaüddin İcî, Sadeddin Taftazanî, Seyyid Şerif Cürcanî gibi âlimler çıkmıştır. Kısa görüşlü kimseler ilk halifeler zamanındaki yasağın manasını anlamamışlar, felsefeyi ve ilmi inkâr etmişlerdir ama Osmanlıların ilk zamanlarından Kanunî dönemine kadar hikmet ve şeriatî birleştiren ulema yetişmiştir. Fatih Sultan Mehmed kurduğu Sahn-ı Seman medreselerinde *Hâşiye-i Tecrîd*, *Şerh-i Mevâkıf* gibi derslerin okunmasını şart koşmuştur. Sonra gelenler "felsefiyattır" diyerek bu dersleri kaldırmışlar, böylece fikrin gelişmesi engellenmiştir. Doğu eyaletlerinden gelen eski usule göre okumuş bazı âlimler meydanı boş bularak üstünlük taslamaya başlamışlardır. Bunun farkına varan bazı ilim erbabı bu nevi derslerin yeniden okutulması için çaba sarf etmiş, hatta bizzat kendileri kabiliyetli talebeyi bu hususta teşvik etmişlerdir.⁹⁶ Kâtib Çelebi *Keşfü'z-zunûn*'da "İlmü'l-hikme" konusunu işlerken bu hususa temas etmekte hikmet ve felsefe derslerinin medreselerden kaldırılmasından yakınmaktadır.⁹⁷

İstanbul ulemasının hemen her dönemde oldukça başarılı olduğu bir telif sahası da tarihî eserler olmuştur. Tarih yazıcılığının umumi tarihçilik, hanedan ve saltanat tarihçiliği, şehir ve sefer tarihçiliği gibi hemen her sahasında muteber eserler yazmışlardır. XVIII. yüzyılda teşkil edilip Osmanlı'nın sonuna kadar devam eden vakânüvislik vazifesinde bulunanların büyük çoğunluğu da ilmiyeden gelmektedir.⁹⁸ Kemalpaşazade, Neşrî Mehmed Efendi, Celalzade Mustafa ve Salih kardeşler, Hoca Sadeddin Efendi, Solakzade, Mehmed Reşad Çelebizade Asım, Cevdet Paşa ilk akla gelenlerdir. İstanbul uleması için şiir çok önemli bir edebî faaliyet olup bu alanda hemen her asırda İstanbul'da zengin ve renkli muhitlerin oluştuğu bilinmektedir. Sehî, Latîfî, Âşık Çelebi, Hasan Çelebi, Salim vesairenin tezkirelerinde yüzlerce İstanbullu ilmiye mensubu şairin biyografisi

96 Kâtib Çelebi, *Mîzânü'l-hak fî ihtiyâri'l-ehak*, İstanbul 1306.

97 *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*, haz. Kılıslı Muallim Rifat ve Şerefeddin Yaltkaya, İstanbul 1941, c. 1, s. 680 vd.

98 İlmiye menşeli tarihçiler ve eserlerinin isim ve türlerinin tespiti için bkz. Fr. Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Ankara 1982.

40- İstanbullu iki âlim (İntizâmî)

verilmektedir. Bunlar arasında birçoğu ilmî derinliğinden ziyade şiirdeki kudreti sayesinde ilmiyede yükselmişlerdir. Bunun en tipik örneği Rumeli Kazaskeri şair Bakîdir.

Teşkilat tarihine dair eserlerde ulema genellikle cemiyetin muharrik gücü ve öncüsü olarak gösterilmiş, geniş imkâna sahip olduğu belirtilmiştir. Devlet hizmetinde olan ulema mülazemet (rotasyon) sistemi sayesinde ülkenin pek çok yerinde görev yapmış bu vesile ile halkı ve memleket şartlarını tanımak imkânı bulmuştur. Bu sebeple kendilerinin bu bölgelerin halkı, ihtiyaçları, sıkıntıları, çözüm yolları hakkında başta padişah olmak üzere ilgililere gerçekçi risale ve layihalar yazmaları ve bunların takipçisi olmaları beklenirdi. Bu tür raporlar bugünün tarihçisi için de birinci elden kaynaklar olurdu. İstanbul uleması içinde geçmişte İslam dünyasında tanınmış âlimlerin ardından oluşan ekolleri temsil eden tanınmış âlimler vardı. Fahreddin Razî, Sadeddin Taftazanî, Seyyid Şerif Cürcanî ve Celaleddin Devvanî'yi takip eden, Molla Fenarî, Hızır Bey, Sinan Paşa bunların en önemlileri idi. Bu üstatlar pek çok talebe yetiştirmiş, yazdıkları eserler, ders verme usulleriyle öncü olmuş, bunların çok sayıdaki talebeleri Osmanlı başkentlerine, bilhassa İstanbul'a gelmiş ve bu ilim erbabından ders alanlarla birer ekol oluşmuştur.

Ulemanın Gücünün Elinden Alınması-Zayıflaması

İlmiye teşkilatındaki ıslah çalışmaları biraz farklı bir yaklaşım ile daha sonraki asırlarda da devam etmiştir. XVIII. yüzyıl başlarında III. Ahmed ve I. Mahmud'un saltanatında ilgililere ilmiyenin ıslahı ile ilgili muhtelif

fermanlar çıkmıştır. Bunlar klasik türde XVI-XVII. yüzyıllarda temas edilen konuları ele almakta idi. Asrın sonlarına doğru III. Selim hemen her konuda ıslahata girişirken ilmiyeye önem ve öncelik verdi. Kazasker Hamidîzade'ye ve daha sonra Şeyhülislam Dürrîzade Mehmed Arif Efendi'ye hitaben çıkardığı fermanlarda kadılık kurumundaki aksaklıklara ve alınması gerekli tedbirlere temas edilmiştir.⁹⁹ Bütün bu gayretlerin ve bakış açısının genellikle klasik anlayışın bir devamı olduğu görülmektedir.

II. Mahmud'dan itibaren ulema sınıfına ve rolüne farklı bir gözle bakıldığı gözlenmektedir. Daha açık bir ifade ile bu dönem ulemanın bir kenara bırakılmaya, sahip oldukları geniş imkânların ve hâkim oldukları geniş nüfuz sahalarının teker teker ellerinden alınmaya başlandığı bir dönem olmuştur. Bu alanda indirilen en büyük darbe 1826'da Evkaf-ı Hümayun Nezaretî'nin kurulup o zamana kadar ulemanın büyük ölçüde yararlandığı vakıf gelirlerinin tamamıyla nezaret dolayısıyla devlet bütçesine alınması oldu. Bundan vakıf gelirleriyle idare edilen medrese ve dinî hizmetler büyük zarar gördü.¹⁰⁰ Bu dönem medreseler açısından kaynaklarının elinden alındığı, yenilenmesi ve gelişmesi için hiçbir ciddi teşebbüsün yapılmadığı, bilakis kendi hâline terk edilerek alternatif eğitim kurumlarının yani Batı usulü eğitimin öngörüldüğü bir devir olmuştur. Bu tavır ve yaklaşım II. Mahmud'dan sonra Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamid devirlerinde de bazı ufak değişikliklerle aynen devam etti. Özellikle II. Abdülhamid eğitimin Osmanlı ülkesinde yerleşmesi için çok büyük hamleler yaptığı hâlde medrese ve ulema konusunda ciddi bir teşebbüse girişmemiştir.

Ancak gerek III. Selim ve II. Mahmud gerekse II. Abdülhamid giriştikleri işlerde, uygulamalarının topluma mal edilmesinde, bu konularda kamuoyu oluşturulmasında ilmiye ricalinden ve bilhassa temayüz etmiş ulemadan oldukça yararlanmışlardır. Nitekim Osmanlı Devleti'nin bir Hristiyan devlet ile tedafüi ve tecavüzi (savunma ve saldırı) ittifakı yapması XVIII. asrın sonlarına kadar o zamana kadar şeriate aykırı görülerek kabul edilmemişti. III. Selim böyle bir antlaşmayı zaruri görerek Şeyhülislam Hamidîzade'nin görüşünü sordu ve fetva istedi. Hamidîzade İslam'ın menfaatine olduğu müddetçe böyle bir antlaşmanın yapılabileceğine dair fetva verdi.

⁹⁹ Bu fermanların muhtevası için bk. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 254-260.

¹⁰⁰ Daha geniş bilgi için bkz. B. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. M. Kıratlı, Ankara 1970, s. 95-95; İpşirli, "II. Mahmud Döneminde Vakıfların İdaresi", s. 49-57.

41- İstanbul uleması (d'Ohsson)

Sonuç olarak ana hatlarıyla belirtilen özellikleriyle Osmanlı uleması devlet ve cemiyetin temel bir unsuru olup özellikle kuruluş ve yükselme dönemlerinde yeni ufuklar sergilemiş ve bütün eksikliklerine rağmen toplumda bir dinamizm oluşturmuştur. İstanbul ulemasının önde gelen kısmı şeyhülislam, kazasker, nakibüleşraf, İstanbul ve Bilad-ı Selase (Eyüp, Galata ve Üsküdar) kadıları vesaire olarak devletin merkez teşkilatının önemli bir rüknünü teşkil etmiştir. Onun bu özelliği Batılı diplomat, seyyah ve gözlemcilerin eserlerinde açık ve kendi toplumlarıyla mukayeseli bir şekilde dile getirilmiştir. Burada ele alınan ve Türkiye’de çeşitli seviyelerde ulema üzerine yapılan çalışmalar genellikle İstanbul medreselerinde yetişip daha sonra devletin muhtelif bölgelerinde sorumluluklar üstlenen merkez ulemasıdır. İstanbul uleması ilmiyenin omurgasını teşkil etmekle birlikte farklı geleneklerden gelen özellikle Arap eyaletlerinin tanınmış, köklü

medreselerinde okuyan fakat sistemin dışında kalmış Mısır-Ezher,¹⁰¹ Şam,¹⁰² Tunus,¹⁰³ Cezayir uleması olduğu gibi ayrıca Osmanlı ülkesi olmadığı hâlde Osmanlı ile çok sıkı münasebetler içinde olan Safevî ve Kaçar uleması,¹⁰⁴

101 D. N. Crecelius, “The Ulema and the State in Modern Egypt”, doktora tezi, Princeton University, 1967; A. Chris Eccel, *Egypt, Islam and Social Change: al-Azhar*, Berlin 1984.

102 J. E. Gilbert, “The Ulema of Medieval Damascus and the International World of Islamic Scholarship”, doktora tezi, University of California, Berkeley, 1977; Moshe Maoz, “The Ulema and the Process of Modernization in Syria during the Mid-Nineteenth Century, The Ulema in Modern History”, *Asian and African Studies*, 1971, c. 7, s. 77-88.

103 A. H. Green, *The Tunisian Ulema 1873-1915: Social Structure and Response to Ideological Currents*, Leiden 1978; L. C. Brown, “The Religious Establishment in Husainid Tunisia”, *Scholar, Saints, and Sufis, Muslim Religious Institutions since 1500*, ed. N. R. Keddie, Berkeley, Los Angeles 1972, s. 47-92.

104 H. Algar, *Religion and State in Iran, 1785-1906, The Role of the Ulema in the Qajar Period*, Berkeley, Los Angeles 1969.

Fas,¹⁰⁵ Özbek ve Babür uleması bulunmaktadır. Bu âlimlerin özellikle diplomatik bir görevle Osmanlı ülkesine geldikleri, zaman zaman ilmî tartışmalara katıldıkları bilinmektedir. Osmanlı dünyası içinde farklı geleneğe mensup bu ulema ekollerinin ayrıca değerlendirilmesi gerekir.

105 P. Shinar, "The Historical Approach of the Reformist Ulema in the Contemporary Maghrib", *The Ulema in Modern History: Asian and African Studies*, 1971, c. 7, s. 181-210.